

Tor Håkon Oftedal Askildsen

Hvordan endret de norske politiske partienes valgprogram seg fra 1985 til 1989 i behandlingen av miljøsaker?

Fordypningsoppgave i Lektorutdanning i historie for trinn 8-13

Veileder: Thomas Brandt

Mai 2021

Tor Håkon Oftedal Askildsen

Hvordan endret de norske politiske partienes valgprogram seg fra 1985 til 1989 i behandlingen av miljø saker?

Fordypningsoppgave i Lektorutdanning i historie for trinn 8-13
Veileder: Thomas Brandt
Mai 2021

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Sammendrag

Denne oppgaven undersøker hvordan de norske politiske partiene behandlet miljøsaker i valgprogrammene for 1985 og 1989, og hvordan miljøpolitikken endret og utviklet seg mellom de to stortingsvalgene, spesielt med fokus på luftforurensning. Mot midten av 1980-årene fikk miljøvern økt oppmerksomhet i Norge så vel som internasjonalt. Miljøproblemene ble i økende grad globale, med både oppdagelsen av «ozonhullet» over Antarktis og Tsjernobylulykken i 1986. Samtidig ble det også gjort funn som konkluderte med at luftforurensning førte til temperaturøkning i atmosfæren. Ikke lenge etter ble Brundtlandkomisjonens rapport «Our Common Future» lagt frem, og begrepet «bærekraftig utvikling» ble presentert. Også innen norsk politikk skjedde det mye, da 1980-årene var preget av hyppige regjeringsskifter og flere mindretallsregjeringer. Analysen av partiprogrammene tyder på at miljøtiltakene økte, både i antall og hvor konkrete de var. Spesielt innenfor luftforurensning ble tiltakene flere og mer konkrete. Resultatet viser også at partiene i ulik grad tok i bruk bærekraftbegrepet, samt hvor mange tiltak de lanserte mot ozonnedbrytende stoffer og industrien. I tillegg gir undersøkelsen et bilde av hvordan visse miljøsaker og begreper ble etablert i norsk partipolitikk, da både bærekraftbegrepet og «forurensere betaler»-prinsippet, for første gang ble etablert i perioden.

Abstract

This assignment researches how the Norwegian political parties addressed environmental matters in the election programs for the years 1985 and 1989, and how the environmental policy evolved between the two parliamentary elections, especially concerning air pollution. Towards the mid-1980s environmentalism received increased attention in Norway, as well as internationally. The environmental problems became increasingly global, with both the discovery of the “ozone hole” over Antarctica and the Chernobyl accident in 1986. At the same time, findings were made that concluded that air pollution led to an increase in temperature in the atmosphere. Not long after, the Brundtland Commission's report, “Our Common Future”, was presented, and with it the concept of “sustainable development”. A lot happened in Norwegian politics as well, as the 1980s were marked by frequent changes of government and several minority governments. The analysis of the party programs indicates that the environmental measures increased, both in quantity and how specific they were. Especially within air pollution policy, the measures became more specific and numerous. The result also shows that the parties to varying degrees adopted the concept of sustainability, as well as how many measures they launched against ozone-depleting substances and the industry. In addition to this, the research provides a picture of how certain environmental issues and concepts were established in Norwegian party politics, since both the concept of sustainability and the “polluter pays” principle were first established during this period.

Innhold

1 Innledning	3
1.1 Oppgavens struktur	4
1.2 Avgrensing og avklaring av oppgaven.....	5
1.3 Metode.....	6
2 Politikk og miljø på 1980-tallet	9
2.1 «Ozonhullet»	9
2.2 Brundtlandkommisjonens rapport	10
2.3 Miljøsituasjonen i verden på 1980-tallet	12
2.4 Miljøsituasjonen i Norge på 1980-tallet.....	13
2.5 Den politiske situasjonen i Norge, 1985	14
2.6 Den politiske situasjonen i Norge, 1989	16
3 Diskusjon og resultat	17
3.1 Gjennomgang og sammenlikning av partiprogrammene – 1985	17
3.1.1 Generelt overblikk over partiprogrammene – 1985	17
3.1.2 Partiprogrammenes syn på, og tiltak mot luftforurensing – 1985.....	18
3.2 Gjennomgang og sammenlikning av partiprogrammene – 1989	22
3.2.1 Generelt overblikk over partiprogrammene – 1989	22
3.2.2 Partiprogrammenes syn på, og tiltak mot luftforurensing – 1989.....	23
3.2.2.1 Arbeiderpartiet	23
3.2.2.2 Høyre.....	24
3.2.2.3 Fremskrittspartiet	26
3.2.2.4 Kristelig Folkeparti	27
3.2.2.5 Senterpartiet	28
3.2.2.6 Venstre	30
3.2.2.7 Sosialistisk Venstreparti.....	31
3.2.2.8 Oppsummering av tiltak mot luftforurensning – 1989.....	33
3.3 På vei mot bærekraft	34
4 Avslutning og videre forskning	35
5 Kilder og litteratur	38
5.1 Litteratur.....	38

1 Innledning

Hensyn til klima og miljø blir mer og mer aktuelt. Store selskaper konkurrerer i dag om å være mest miljøvennlige, men også for de politiske partiene er det blitt viktigere enn noen gang å ha en skarp miljøprofil. Selv om det virker som om miljøspørsmål er i vinden som aldri før, så var bekymringen for miljøet blant nordmenn trolig vel så stor på 1980-tallet som i dag.¹ Men da var det andre saker, slik som luftforurensning, sel- og algeinvasjon langs kysten, Tsjernobylulykken, skogdød, og ikke minst – «hull» i ozonlaget, som var noen av de største bekymringene.²

Ved slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 80-tallet fikk miljøbevegelsen i Norge en stor nedtur, og «den grønne bølgen» så ut til å ebbe ut.³ Dette skyldtes både lite gjennomslag innen viktige miljøvern saker, men også «jappetid» og den økende materielle velstanden blant folk. Men med 80-tallets økende miljøproblemer og hendelsene som nevnt innledningsvis, fikk folk igjen opp øyene for hvor sårbart det økologiske samspillet var, og miljøbevegelsen fikk dermed et oppsving mot slutten av 1980-tallet.⁴ Det økte fokuset på miljø, bekreftes også av velgernes interesse før valget i 1989, hvor funnene viste at miljøproblemene var nest viktigste sak for velgerne, ifølge valgforsker Bernt Aardal.⁵

De miljøvernorganisasjonene som hadde vokst frem på 1970-tallet fikk på 80-tallet en skarpere offentlig profil, og nye miljøvernorganisasjoner, slik som Bellona, kom til. Disse miljøvernorganisasjonene bidro til å skape engasjement og vekke oppsikt rundt miljøproblemene, og generelt i befolkningen var det bekymring rundt natur- og klimaendringer, da hele 61% mente at det var nødvendig med drastiske tiltak i 1989.⁶

Fokuset på miljø i politikken var også voksende og i 1988 ble Norges første såkalte miljøparti opprettet – De Grønne, senere Miljøpartiet De Grønne. Men til tross for stort fokus på miljø før valget i 1989 fikk ikke det nye partiet særlig oppslutning og endte opp med 0,38% av stemmene.⁷ Bredo Berntsen vektlegger en grunn til den lave oppslutningen, nemlig at de fleste norske partier forsøkte å ta opp de miljøpolitiske problemstillingene, og fremhever spesielt SV og Venstre som to partier som i stor grad hadde markert seg som miljøpartier.⁸

¹ NTB 2020

² NTB 2020

³ Berntsen & Norges naturvernforbund 1994: 244-45

⁴ Berntsen & Norges naturvernforbund 1994: 245

⁵ Berntsen & Norges naturvernforbund 1994: 245

⁶ NTB 2020

⁷ Torp 1990: 193

⁸ Berntsen & Norges naturvernforbund 1994: 245

Dermed var det rett og slett ikke plass til enda et miljøparti i det norske politiske landskapet. I resten av Europa hadde slike grønne partier vokst frem lenge før de gjorde i Norge.⁹ Dette skyldtes sannsynligvis et sterkt engasjement i miljøpolitiske saker, slik som motstand mot atomkraft og bekymring for matsikkerhet, noe som ikke var like aktuelle saker i Norge.

På 1980-tallet skjedde det en endring i oppfatningen av miljøproblemenes omfang. Mens det på 70-tallet i Norge var de lokale og nasjonale miljøproblemene som var i fokus, ble fokuset på 1980-tallet flyttet over på de globale miljøproblemene.¹⁰ Alvoret rundt miljøproblemene vokste og man fikk et økt internasjonalt fokus på miljøvern. Både «ozonhullet» som ble oppdaget i 1985, Brundtland-kommisjonens rapport og den nye bevisstheten rundt «drivhuseffekten» som følge av klimagasser, slik som CO₂, var nok medvirkende til det.¹¹ Hvordan påvirket dette de norske stortingspartienes valgprogram på 1980-tallet? Hadde det noe å si at befolkningen var opptatt av miljøvern og bekymret for miljøproblemene? Og hvilke saker ble etablert i miljøpolitikken i perioden? Denne oppgaven vil ha fokus på utviklingen i partienes miljøpolitikk slik den kom til uttrykk i partiprogrammene ved valgårene i 1985 og 1989. Følgende blir derfor problemstilling:

Hvordan endret de norske politiske partienes valgprogram seg fra 1985 til 1989 i behandlingen av miljø saker?

1.1 Oppgavens struktur

I første del vil det bli gjort rede for avgrensninger av oppgaven, samt hva oppgavens hovedfokus vil være. Deretter vil det bli presentert en metodedel som beskriver fremgangsmåten i gjennomlesingen av hovedkildene og hva som ble vektlagt. Videre vil oppgaven fokusere på politikk og miljø på 1980-tallet og gi litt bakgrunnsinformasjon om «ozonhullet» og Brundtlandkommisjonens rapport. Under delkapitlet om «Politikk og miljø på 1980-tallet» vil også den generelle miljøsituasjonen i verden og Norge på 1980-tallet bli presentert med noe fokus på luftforurensning, for så å gi et lite overblikk over den politiske situasjonen i Norge ved stortingsvalgene i 1985 og 1989. Etter dette vil jeg gå inn på diskusjonsdelen av oppgaven og det er i denne delen at partiprogrammene for 1985 og 1989 vil bli gjennomgått. Hvert av de to valgårene er delt inn i to underoverskrifter – *generelt*

⁹ Berntsen & Norges naturvernforbund 1994: 245

¹⁰ Benum 1998: 121

¹¹ Benum 1998: 120-21

overblikk og luftforurensning. Først vil 1985-programmene bli gjennomgått, og deretter 1989-programmene. Etter dette kommer det én del om bærekraftbegrepet, hvor partiprogrammene for begge årene vil bli behandlet under ett. I delen om luftforurensning vil tiltakene bli presentert partivis med tematiske avsnitt. Jeg kunne også ha presentert 1985-undersøkelser, etterfulgt av samme tema for 1989 og dermed fått en mer direkte sammenlikning. Dog har jeg valgt å presentere hvert år for seg, for å få en mest mulig kronologisk rekkefølge i oppgaven. Avslutningsvis vil oppgaven ha en kort oppsummering og avslutning hvor de viktigste funnene blir presentert, samt forslag til videre forskning og undersøkelser.

Partiene vil bli omtalt under følgende forkortelser:

Arbeiderpartiet – Ap

Fremskrittspartiet – FrP

Kristelig Folkeparti – KrF

Senterpartiet – Sp

Sosialistisk Venstreparti – SV

For partiene Høyre og Venstre vil det ikke bli brukt forkortelser

1.2 Avgrensning og avklaring av oppgaven

Denne oppgaven vil ha form som en dokumentanalyse og vil ta utgangspunkt i partienes valgprogram og hvordan disse omhandler miljøpolitikk. Dokumentanalysen vil imidlertid være langt mer avgrenset enn det Asdal og Reinertsen legger opp til i sin bok «Hvordan gjøre dokumentanalyse: en praksisorientert metode».¹² Oppgaven vil altså se på forskjeller og likheter mellom partienes valgprogram. Det vil ikke bli lagt vekt på prinsippprogrammene til partiene, og valgprogrammene kan noen steder bli omtalt som arbeidsprogram, partiprogram, handlingsprogram eller bare program. Oppgaven vil ikke se på hvordan politikken ble diskutert innad i partiene og da heller ikke hvorfor synspunktene ble slik som de fremkommer i valgprogrammene. Den politikken som fremmes i valgprogrammene vil mest sannsynlig

¹² Asdal & Reinertsen 2020

være et kompromiss av diskusjoner innad i partiet mellom de forskjellige fraksjonene. Som oppgaven senere vil komme innom, så var folk trolig misfornøyde med enkelte av partiene på grunn av uinnfridde valgløfter. Annet enn å si noe generelt om dette, vil ikke oppgaven se på forholdet mellom politikken i valgprogrammene og hvilken politikk som faktisk ble ført. Likevel vil oppgaven på enkelte punkter kunne trekke inn den politiske realiteten i noen grad, men hovedfokuset vil ligge på politikken slik den fremkommer i valgprogrammene. Det er viktig å ha i mente, med tanke på politisk gjennomføring, at i store deler av stortingsperiodene fra 1985 til 1993 var det Arbeiderpartiet som satt i regjering, dog i mindretall. Derfor vil også den politiske gjennomføringsevnen i større grad være påvirket av opposisjonspartiene. Likevel vil ikke politiske vedtak, praktisk politikk eller opposisjonens påvirkningskraft bli diskutert videre i denne oppgaven. Heller ikke de ideologiske profilene til de forskjellige partiene vil bli gjort rede for eller diskutert i sammenheng med miljøpolitikken. Grunnen til disse avgrensningene, er at oppgaven da ville fått et for stort omfang. Den kunne da potensielt mistet fokus på 80-tallets viktige miljøraker og utviklingen i partiprogrammenes miljøpolitikk. Saker slik som «ozonhullet» vil i noen grad bli trukket inn i diskusjonsdelen for å prøve å se valgprogrammene i en samtidskontekst. På mange måter er dette en forlengelse av Kristian Djuves arbeid hvor tilsvarende sammenlikninger mellom partienes valgprogram på 1970-tallet ble gjort.¹³ Likevel vil denne oppgaven i hovedsak ikke sammenlikne partiprogrammene for 1985 og 1989 med funnene gjort i hans oppgave, men kan på noen steder trekke inn enkelte saker. Mange av de avgrensningene som er blitt gjort i dette delkapitlet, ville fint kunne fungert som egne oppgaver.

1.3 Metode

For å se på og sammenlikne de forskjellige partiprogrammene fra 1985 og 1989 brukte jeg Nasjonalt Senter for Forskningsdata (NSD) sin nettside nsd.no. Her er det et eget partidokumentarkiv som inneholder alle partiprogrammene og andre partidokumenter for norske partier gjennom tidene og det strekker seg så langt tilbake som til 1884. For å finne partiprogrammene for de aktuelle valgårene filtrerte jeg søket og stilte dokumenttype inn på kategorien «valgprogram» og huket i første omgang av 1985 i filtreringen for årstall. Dette gav en oversikt over hvilke norske partier som hadde utarbeidet et valgprogram for valget i 1985. Videre huket jeg av for 1989 i årstallfiltreringen for å se hvilke partier som hadde

¹³ Djuve 2020

tilgjengelige partiprogram for begge valgårene. Dette var vesentlig siden oppgaven skal fokusere på forskjeller mellom årene og utvikling i miljøpolitikken i partiprogrammene. Først leste jeg gjennom de aktuelle partienes valgprogram for 1985 og markerte viktige setninger, ord, avsnitt og formuleringer. Hva som ble vektlagt i gjennomlesningen er beskrevet senere i dette delkapitlet. Deretter gjorde jeg tilsvarende for de samme partienes valgprogram i 1989. Det kunne vært interessant å se på alle partiene, da dette ville gitt et større overblikk over bredden i den norske miljøpolitikken på 1980-tallet. Likevel er noen partier utelatt da de ikke hadde utarbeidet valgprogram for begge valgårene, og en sammenlikning ville derfor blitt vanskelig. Disse partiene var: Folkeaksjonen Framtid for Finnmark, Norges Kommunistiske Parti og Det Liberale Folkepartiet. De partiene som hadde valgprogram for begge valgårene og følgelig er tatt med i diskusjonsdelen, er: Sosialistisk Venstreparti, Arbeiderpartiet, Senterpartiet, Venstre, Kristelig Folkeparti, Høyre og Fremskrittspartiet. Alle disse partiene hadde i større eller mindre grad miljøpolitikk i valgprogrammene og var sentrale partier i perioden. Jeg har valgt å ta med Venstre, til tross for at partiet ikke ved noen av stortingsvalgene fikk mandater på Stortinget. Dette er fordi Venstre hadde et stort fokus på miljø i sine partiprogram og mange interessante miljøpolitiske tiltak, i tillegg til å være et etablert parti som holdt på bygge seg opp igjen etter splittelsen i 1972.¹⁴

En ting som er verd å merke seg er at NSD sitt partidokumentarkiv ikke inneholder alle partiprogrammene. For eksempel er Miljøpartiet De Grønnes valgprogram fra 1989 ikke tilgjengelig der. Likevel hadde ikke dette betydning for oppgaven, da MDG fikk veldig lav oppslutning ved stortingsvalget i 1989 og derfor ikke ville blitt inkludert i denne oppgave av den grunn, selv om det hadde vært interessant å se hvilke saker de tok opp.

Da jeg leste gjennom partiprogrammene tok jeg utgangspunkt i noen spesifikke begreper som jeg tenkte kunne være interessante for diskusjonsdelen. Bakgrunnen for valget av disse begrepene var i stor grad Brundtlandkommisjonens rapport, samt annen litteratur som omhandlet miljøsituasjonen på 1980-tallet. Begrepene jeg hadde valgt ut var: bærekraft, bærekraftig, ozon, KFK-gasser, forurensning, luftforurensning, utslipp, avgass, karbondioksid/CO₂ og bly. I tillegg spilte nok forforståelse min om miljøsaker inn, da jeg tenkte at dette var ord som ville være aktuelle for å se på miljøpolitikken i partiprogrammene, spesielt med fokus på forurensning. Det dukket også opp andre sentrale ord underveis, slik som: internasjonalt samarbeid, renseanlegg, svovel, drivhusgass og sur nedbør.

¹⁴ Garvik et al. 2021

I tillegg til disse ordene, tenkte jeg at det ville være interessant å se på hvor i partiprogrammene delkapitlet om miljø var plassert, så fremt partiet hadde et eget delkapittel om dette. Antakelsen var at partiets plassering av miljøpolitikk ville ha sammenheng med vektleggingen av miljøtiltak. Derfor ville det være interessant å se om partiene endret på rekkefølgen mellom valgårene og dermed også hvor høyt de prioriterte miljøtiltak, samt å se dette i sammenheng med hvor detaljerte og utdypende valgprogrammene var på disse punktene. Også frekvensen av miljøtiltak i andre delkapitler vurderte jeg som en interessant faktor for å se på miljøpolitikkenes gjennomgripenhet.

Etter gjennomlesningen av valgprogrammene brukte jeg søkefunksjonen i Word for å finne frem til miljø saker jeg hadde oversett den første gangen. Da søkte jeg på de samme ordene som jeg tidligere hadde fokusert på, i tillegg til andre relevante ord som dukket opp under gjennomlesningen. Den avsluttende søkeprosessen ble ikke vektlagt i større grad, da den første gjennomlesningen viste at flere avsnitt og setninger omhandlet miljøpolitikk uten å inneholde søkeordene. Til tross for at gjennomlysningen gav en god oversikt over hvilke partiprogram som hyppig benyttet enkelte ord knyttet til miljø, vil ikke denne oppgaven gå inn på en kvantitativ undersøkelse av de forskjellige partienes miljøvektlegging.

Søkeprosessen var likevel veldig nyttig for min egen del, siden jeg fikk et inntrykk av omfanget av partienes miljøpolitikk.

2 Politikk og miljø på 1980-tallet

2.1 «Ozonhullet»

I 1985 oppdaget britiske forskere et «hull» i atmosfæren.¹⁵ «Ozonhullet» var på størrelse med USA i utstrekning og var lokalisert over Antarktis.¹⁶ Da ozonhullet ble oppdaget hadde det allerede i mange år vært både forskning og bekymringer rundt ozonlagets tilstand.

De første tankene om at menneskelig aktivitet kunne skade ozonlaget oppstod allerede i 1970.¹⁷ Det som vekket oppmerksomhet var tanken om at supersoniske fly som skulle fly gjennom stratosfæren kunne skade ozonlaget. Fra starten av dreide bekymringen seg om vanndamp og nitrogenoksidens virkning på ozonlaget og forskere var bekymret for at en svekking av ozonlaget ville føre til oppvarming og økt hudkreftfare.¹⁸

Likevel tok det litt tid før den faktiske faren kom i søkelyset, og først i 1974 ble det fremsatt en hypotese om at såkalte KFK-er kunne bryte ned ozonlaget.¹⁹ KFK er en forkortelse for klorfluorkarbon og ble blant annet brukt som drivgass i en rekke produkter, slik som kjøleskap og spraybokser. Allerede i 1975 ble det målt KFK-er i stratosfæren der hvor ozonlaget ligger. WMO – World Meteorological Organization – lanserte i 1977 en forskningsplan for overvåking av ozonlaget og solstråling, men også for å vurdere effekten ozonnedbrytning kan ha for økosystemet, klima og menneskers helse.²⁰

Hypotesen fra 1974 ble senere bekreftet, og funnene viste at klorfluorkarboner som kommer i kontakt med sterkt sollys kan frigjøre det som kalles et klorradikal. Dette klorradikalet vil så rive i stykker ozonmolekylene og dermed medvirke til nedbrytning av ozonlaget.²¹

Men det var ikke før i 1985, med oppdagelsen av ozonhullet over Antarktis, at ble man fullt klar over de alvorlige konsekvensene. To år senere, i 1987, var mengden ozonnedbrytende stoffer i atmosfæren på sitt høyeste, og det ble en konsensus om at det var de menneskeskapte stoffene slik som KFK-gasser som var hovedproblemet.²² Den internasjonale reaksjonen på dette ble den såkalte Montréalprotokollen som kom den 16. september 1987. Avtalens innhold

¹⁵ Norsk institutt for luftforskning 2021

¹⁶ Benum 1998: 120

¹⁷ Oreskes & Conway 2010: 107

¹⁸ Tolba & El-Kholy 1992: 36; Oreskes & Conway 2010: 108

¹⁹ Tolba & El-Kholy 1992: 36

²⁰ Bojkov 1995: 20

²¹ Norsk institutt for luftforskning 2015

²² Norsk institutt for luftforskning 2015

forpliktet EØS-landene og 24 andre undertegnede land til å opphøre bruken av KFK-er, haloner og andre gasser som kunne bryte ned ozonlaget. Men det var ikke før i begynnelsen av 1989 at avtalen ble gjeldene.²³ At verdenssamfunnet reagerte så fort er i ettertiden blitt sett på som sterk handlekraft og godt internasjonalt samarbeid. Likevel var det den første tiden mye motstand mot oppfatningen av KFK-gasser som ozonnedbrytende, spesielt fra industrien som benyttet det i sine produkter.²⁴

Også over Norge var det oppdaget svekkelse av ozonlaget. Noen av farene det førte med seg var dårligere matproduksjon, fare for immunforsvaret og økt kreftfare.²⁵ Man kan se at ozonhullet var noe som bekymret nordmenn og fikk mye oppmerksomhet. Et eksempel som viser dette er da DumDum Boys, i forkant av valget 1989, sang «det er hull i himmelen» med en tydelig referanse til hullet som var oppdaget i ozonlaget.²⁶ Problemet kunne ikke løses av enkeltland alene, og det måtte derfor internasjonalt samarbeid til. Hvordan så de norske partiene på dette og hva ville de gjøre på nasjonalt plan? Er det mulig å se endringer i miljøpolitikken til partiene når det kommer til luftforurensning mellom de to valgårene?

2.2 Brundtlandkommisjonens rapport

I oktober 1987, rett etter Montréalprotokollen kom, ble også Brundtland-kommisjonens rapport «Our Common Future» lagt fram. «Verdenskommisjonen for miljø og utvikling» eller Brundtlandkommisjonen som den ofte blir kalt, ble opprettet i 1983 av FN. Da Gro Harlem Brundtland ble spurt om å være leder for kommisjonen, var mye av grunnen til dette at hun som eneste politiske leder først hadde vært miljøminister i mange år, for så å bli statsminister.²⁷ Hennes karriere og respekt i internasjonale sammenhenger gav håp om at miljø ikke bare skulle forbli et tema på sidelinjen i politikken, men også settes på dagsordenen.²⁸

Kommisjonen som bestod av 25 medlemmer, herav tolv fra såkalte u-land, fikk i oppgave å lage en anbefaling om hvordan hensynet til miljø kunne fremmes i samarbeid mellom i-land og u-land.²⁹ Både miljø- og fattigdomsproblemene skulle adresseres og løses i sammenheng.

²³ Norsk institutt for luftforskning 2015

²⁴ Oreskes & Conway 2010: 114-115

²⁵ Norsk institutt for luftforskning 2015

²⁶ Norsk institutt for luftforskning 2015

²⁷ Warde et al. 2018: 122

²⁸ Warde et al. 2018: 122

²⁹ Brundtland & Dahl 1987: 9, 249-51

En løsning på problemet ble «bærekraftig utvikling» og begrepet ble definert som «utvikling som imøtekommer dagens behov uten å ødelegge mulighetene for at kommende generasjoner skal få dekket sine behov».³⁰ Den bærekraftige utviklingen så både økonomi, sosiale forhold og miljø i sammenheng, og la til grunn en fornuftig utvikling innenfor disse.³¹

Brundtland-rapporten er ofte blitt sett på som en milepæl i utviklingen av internasjonalt miljøpolitisk samarbeid.³² Den slo fast at den globale miljøsituasjonen var alvorlig og at det var nødvendig med en snuoperasjon. Rapporten fikk tilslutning fra viktige politiske ledere internasjonalt, og slik som Benum skriver: «Å samle dem bak dette synet var en politisk og diplomatisk bragd».³³ Men rapporten har også blitt kritisert, da anbefalingene som kommisjonen kom med var lite forpliktende og vage.³⁴

Den «bærekraftige utviklingen» som kommisjonen anbefalte kunne virke tvetydig, da den mente at u-landene måtte ha økonomisk vekst og at de rike landene måtte dempe forbruket sitt, samtidig som den sa at de rike landene måtte ha vekst for å hjelpe de fattige landenes vekst.³⁵ Med den årlige veksten på 3% som kommisjonen la frem, ville verdens produksjon fem- til tidoble seg, skriver Benum. Denne bærekraftige veksten skulle derfor ta hensyn til miljøet ved å utnytte ressursene bedre og minske utslippene ved hjelp av ny teknologi og organisering.³⁶

Det er naturlig å tenke at Verdenskommisjonens rapport skulle få betydning for de norske partiene, siden Norge hadde lang tradisjon for å slutte opp om FN, men også siden rapporten angikk Norge så vel som alle andre land, samt at kommisjonens leder selv var norsk.

I diskusjonsdelen vil det bli undersøkt nærmere hvilke politiske følger Brundtland-rapporten fikk for de norske partiene, og det vil bli forsøkt å se sammenhenger mellom rapporten og partiprogrammene. Er det mulig å se en utvikling eller endringer fra valget i 1985 og til valget i 1989, og er noen av disse knyttet opp til Brundtland-rapporten eller oppdagelsen av «ozonhullet»? Ble det et større fokus på bærekraft og bærekraftig utvikling? Og hvordan forholdt partiene seg til karbondioksidutslipp? Ble miljø satt høyere opp på dagsordenen og arbeidet med en snuoperasjon intensivert slik som Brundtland-rapporten anbefalte?

³⁰ Brundtland & Dahl 1987: 42

³¹ Statistisk sentralbyrå 2007

³² Warde et al. 2018: 122

³³ Benum 1998: 121

³⁴ Olerud 2020

³⁵ Benum 1998: 122

³⁶ Benum 1998: 122

2.3 Miljøsituasjonen i verden på 1980-tallet

Folk var allerede på 1970-tallet blitt klar over hvilke miljøproblemer den økende industrialiseringen og transporten skapte i nærområdene, med blant annet luftforurensning og forurensning av vann. Men utover 1980-tallet forflyttet oppmerksomheten seg over på at miljøproblemene var blitt globale. Tidlig på 1970-tallet hadde blant annet den såkalte Romaklubben advart om at det fantes grenser for veksten og at en global ressurskrise var forestående hvis ikke forbruket ble redusert, samt at miljøproblemene ville bli verdensomspennende.³⁷ Likevel var det ikke før på 1980-tallet at det for alvor ble fokus på de globale miljøproblemene, og særlig fikk avfallsproblematikken med utslipp til jord, luft og vann mye fokus.³⁸

Alvoret og fokuset rundt de globale miljøproblemene vokste internasjonalt og ble forsterket av ulike hendelser som fikk verdensomspennende omfang. Hendelsene kom på rekke og rad mot slutten av 1980-tallet, og en av dem som virkelig fikk folk til å bli bekymret var Tsjernobylulykken den 16. april 1986 i Ukraina. På grunn av vindforholdene ble radioaktive stoffer spredd utover store deler av Europa. Fra begynnelsen av falt de radioaktive stoffene ned over Norge, men etter hvert snudde vinden slik at de også ble drevet inn over store deler av det europeiske kontinentet.³⁹ Dette forsterket inntrykket av at miljøproblemene var blitt globale og av uant omfang for skade på miljø og helse over store områder, snarere enn den akutte faren ved lokal forurensning.

På samme tid som «ozonhullet» ble oppdaget, kom det forskningsresultater som konkluderte med at temperaturen i atmosfæren holdt på å stige.⁴⁰ Dette var en effekt av menneskenes utslipp av klimagasser, da de utgjorde en slags «drivhuseffekt». Spesielt karbondioksid ble vektlagt, og utslippene kom i hovedsak fra industrilandene.⁴¹ Disse hendelsene var alle bekræftelser på det Romaklubben hadde lagt vekt på i 1970-årene - at miljøproblemene var blitt verdensomspennende. Verden sto ovenfor mange spørsmål og utfordringer som måtte løses – i hovedsak internasjonalt og av politikere.

³⁷ Benum 2005: 35, 168

³⁸ Benum 2005: 168, 197

³⁹ Benum 2005: 166

⁴⁰ Benum 2020

⁴¹ Benum 2020

2.4 Miljøsituasjonen i Norge på 1980-tallet

Miljøsituasjonen i Norge endret seg en del i løpet av 1980-årene. Konsekvensene på miljøet som det moderne industrisamfunnet førte med seg ble mer synlige og førte til større bekymring hos nordmenn. Som nevnt innledningsvis, så var det saker slik som skogdød, luftforurensning, sel- og algeinvasjon, Tsjernobylulykken og «hull» i ozonlaget, som var noen av de største bekymringene.⁴² Dette var alle problemer som, helt eller delvis, hadde sin opprinnelse utenfor Norges grenser. Og det var først og fremst slike grenseoverskridende miljøproblemer man kunne se at ble mer fremtredende på 80-tallet. Både de synlige miljøproblemene, men også de man ikke kunne se, slik som luftforurensning, ble satt i fokus.

Etter oppdagelsen av ozonhullet i 1985 opprettet NILU – Norsk institutt for luftforskning en målestasjon på Svalbard som skulle overvåke endringer i atmosfæren. Disse målingene i Arktis var viktige for å observere hvordan luftforurensningene kunne påvirke det globale klimaet.⁴³ Da Tsjernobylulykken inntraff året etter, ble det derfor viktig for Norge å overvåke radioaktiviteten i tillegg. NILU utstyrte derfor alle sine målestasjoner for luftforurensning med instrumenter som kunne registrere radioaktivitet i lufta.⁴⁴

På 1980-tallet var de norske miljøvernorganisasjonene opptatt av de økende forurensningene, og spesielt Naturvernforbundet engasjerte seg sterkt i denne saken og opprettet derfor et eget gift- og forurensningsutvalg i 1983, som senere også publiserte ei bok: «Det gjelder vårt livsmiljø».⁴⁵ Miljøskandaler hos blant annet Titania A/S og Unger Fabrikker, men også flere andre, fikk stor omtale i media og førte til en økende uro i opinionen. En av de miljøvernorganisasjonene som fikk størst oppmerksomhet rundt arbeidet mot forurensning og som ble viktig i den norske miljødebatten, var Bellona.⁴⁶

Norge ble i slutten av 1980-årene rammet av en algeinvasjon som fikk store konsekvenser for fisken og oppdrettsnæringen på Sørlandskysten. Mye av årsaken lå i utslippene fra de store elvene på det europeiske kontinentet.⁴⁷ Tidligere hadde miljøfarene forekommet i området rundt der utslippene oppstod, men det var ikke situasjonen nå. Også norsk oljeproduksjon var et eksempel på det, da den slapp ut store mengder karbondioksid i jordens atmosfære.⁴⁸

⁴² NTB 2020

⁴³ Norsk institutt for luftforskning 2021

⁴⁴ Norsk institutt for luftforskning 2021

⁴⁵ Berntsen & Norges naturvernforbund 1994: 241

⁴⁶ Berntsen & Norges naturvernforbund 1994: 242

⁴⁷ Benum 2005: 194

⁴⁸ Benum 2005: 194

På grunn av det globale omfanget fikk utslippsproblemene hovedfokus på 1980-tallet. Kilden til forurensningene var i hovedsak produksjon og forbruk av industrivarer, men også forbruk av energi som var fremstilt industrielt.⁴⁹ Utslipp av svoveldioksid førte til luftveisinfeksjoner, men også forsuring av vann- og jordressursene, og var i 1985 på hele 71 000 tonn.⁵⁰ Til sammenlikning var svoveldioksidutslippene i 2019 redusert med 2/3 – til ca. 16 300 tonn.⁵¹ Nedleggelsen av forurensende industri førte til reduksjon i de totale utslippene, men også påbud om renseanlegg og overgang til mindre svovelholdig olje gav noen miljøgevinster.⁵² Likevel greide ikke den kraftkrevende industrien å redusere svovel- eller karbondioksidutslippene. Og selv om de totale utslippene fra fastlandsindustrien gikk noe ned, og målet fra 1979 om 50% reduksjon i langtransporterende luftforurensning ble nådd allerede i 1986, økte forurensningen i oljeindustrien.⁵³

2.5 Den politiske situasjonen i Norge, 1985

TV-duellene til «Gro og Kåre» og samarbeidsproblemer beskriver valgkampen og den politiske situasjonen i 1985. Regjeringspartiene fra valget i 1981, Høyre, Senterpartiet og KrF, gikk alle tilbake i antall stemmer og tapte flertallet.⁵⁴ Partiene på venstresiden, SV og Arbeiderpartiet, gikk fram og manglet bare ett mandat for å kapre flertallet. Fremskrittspartiet fikk to mandater, mens Venstre for første gang ikke fikk noen.⁵⁵ Selv om Willoch dannet regjering, ble den kortvarig. Tidlig i 1986 kom et kraftig fall i oljeprisen som førte til et stort underskudd i handelsbalansen. OPECs prisvedtak viste seg å ha stor innflytelse på den norske økonomien som var blitt svært avhengig av oljeprisene.⁵⁶ Willoch-regjeringen la frem en «innstrammingspakke», men både Ap, SV og FrP var imot. Det endte med at Willoch-regjeringen måtte gå allerede våren 1986 etter å ha stilt kabinettsspørsmål.⁵⁷ Grunnen var en avgift på bensin på 35 øre som de andre partiene ikke kunne gå med på. Motivet for ønsket om høyere bensinpriser var imidlertid ikke motivert av miljøhensyn, men økte statsinntekter.

⁴⁹ Benum 2005: 197

⁵⁰ Benum 2005: 198

⁵¹ Miljødirektoratet 2020

⁵² Benum 2005: 198

⁵³ Benum 2005: 198

⁵⁴ Furre 1999: 393

⁵⁵ Furre 1999: 393

⁵⁶ Furre 1999: 395

⁵⁷ Regjeringen 2013

Dette banet vei for en Arbeiderparti-regjering i mindretall, og Gro Harlem Brundtlands andre regjering.⁵⁸ Den nye Brundtland-regjeringen ble en verdenssensasjon. Grunnen til dette var kjønnsbalansen blant de nye statsrådene, hvor hele 8 av 18 var kvinner.⁵⁹ Dette kan ha hatt en slags symboleffekt utover Norges grenser og bidratt til å løfte frem Brundtland som en reformskikkelse internasjonalt.

Fram til 1989 gjennomførte Brundtlands mindretallsregjering, med støtte fra blant annet SV, Sp og KrF, en kraftig innstramming i den økonomiske politikken, og kunne derfor ikke innfri løftene fra valgkampen. Innstrammingene som Brundtland-regjeringen gjennomførte var den største snuoperasjonen innenfor den økonomiske politikken i Norge etter krigen, ifølge Furre.⁶⁰ Dette var for å få ned inflasjonen på lik linje med andre OECD-land, få kontroll på prisene, styrke konkurransevnen og balansere utenriksøkonomien.⁶¹ Til tross for en turbulent periode med blant annet mistillitsforslag fra Høyre i 1987 ble Gro Harlem Brundtlands andre regjering sittende frem til valget i 1989.⁶²

Selv om 1980-årene var preget av vekst i forbruket, jappetid og markedsdyrking var fortsatt miljøvern politisk viktig.⁶³ Spesielt klassisk naturvern var i fokus og førte til at mange områder i norsk natur ble vernet. Blant annet ble en ny plan for vern av norsk natur lansert i 1986 som dekket større områder kyst, skog og privat eiendom enn tidligere.⁶⁴ Verningen av norsk landskap var en fortsettelse av prosessen som ble påbegynt på 1970-tallet, men ble på 80-tallet sett som en del av den store økologiske sammenhengen hvor bevaring av verdens biologiske mangfold var en viktig brikke.⁶⁵ Også vernet av de norske vassdragene som var påbegynt på 1970-tallet fortsatte i stor skala, dog mer innad i forvaltningen enn i det offentlige, slik det hadde vært på 70-tallet. Verneplan III kom i 1986 og førte til en styrking av vassdragevernet i Norge, hvor «vassdrag med betydelig kraftpotensial for første gang ble vernet».⁶⁶ Miljøvernbevegelsen ble igjen viktig i den offentlige debatten, og avdekking av saker, slik som oppdagelsen av filtersyre, nedgravd under Unger Fabrikker i Fredrikstad i 1985, førte til stor uro og et større folkelig engasjement.⁶⁷

⁵⁸ Furre 1999: 393, 395

⁵⁹ Benum 1998: 114

⁶⁰ Furre 1999: 395

⁶¹ Furre 1999: 395

⁶² Furre 1999: 395

⁶³ Benum 1998: 118

⁶⁴ Benum 1998: 118

⁶⁵ Benum 2005: 164

⁶⁶ Benum 1998: 119

⁶⁷ Benum 1998: 119

2.6 Den politiske situasjonen i Norge, 1989

Stortingsvalget i 1989 førte til store endringer i partienes mandater, hvor de to største partiene, Arbeiderpartiet og Høyre, mistet henholdsvis åtte og tretten mandater.⁶⁸ Ap fikk 34,3% av stemmene og fikk dermed 63 mandater. Høyre endte opp med 37 mandater og var dermed det nest største partiet på Stortinget. De store «vinnerne» ble SV og Fremskrittspartiet, hvor SV fikk 17 mandater og FrP endte opp med 22. Fremskrittspartiet gjorde et brakvalg og gikk opp med 20 mandater fra valget i 1985, noe som var den største oppslutningen partiet hadde hatt siden det ble startet i 1973.⁶⁹ Mye av grunnen til FrPs sterke valg var nok deres klare standpunkt da de stemte nei til Høyres mistillitsforslag i landbruksbudsjettet i 1987. Også landbrukspolitikken hadde fått merke innstrammingsene, men FrP med sine to stemmer, stemte mot, og berget dermed Brundtland-regjeringen.⁷⁰ KrF og Senterpartiet gikk minimalt ned i prosentpoeng, men mistet henholdsvis to og et mandat på grunn av endret valgordning.⁷¹ Venstre ble på stedet hvil med null mandater og kom dermed ikke inn på Stortinget i 1989 heller.

En av grunnene til nedgangen hos Ap og Høyre, som Furre trekker fram, var mistillit til politikerne og valgprogrammene, spesielt etter den harde innstrammingspolitikken i forrige periode.⁷² Noen mente at politikerne var prinsipløse og ikke holdt det de hadde lovet i valgkampen da de kom i regjering. Trolig var det dette som gav utslag da velgerne gikk fra Høyre og Ap til partiene med sterkere ideologi på begge sidene. Dette førte til at partiene med de politikerne som ble oppfattet som mest troverdige, blant annet FrP og SV gikk fram. SV-lederen Erik Solheim ble oppfattet som troverdig, spesielt som forkjemper for en politikk med fokus på økologisk ansvar i en tid hvor det var økende miljø- og ressurskrise.⁷³ Og det kan virke som om nordmenns bekymringer for miljøet gav utslag for SV på grunn av deres klare miljøfokus.

⁶⁸ Furre 1999: 396

⁶⁹ Mjøset 2010: 56

⁷⁰ Furre 1999: 395-96

⁷¹ Furre 1999: 396

⁷² Furre 1999: 396

⁷³ Furre 1999: 396

3 Diskusjon og resultat

Den første delen av diskusjonen vil se litt overordnet på partienes valgprogram og hvordan de var strukturert. Her vil det være interessant å se på hvor i partiprogrammet miljø var plassert, samt omfanget av denne delen. Det vil også bli pekt ut hvilke av partiene som hadde egne delkapittel om miljø og hvilke som ikke hadde det. Resten av diskusjonsdelen vil se mer på den spesifikke miljøpolitikken i programmene og til dels sammenlikne og diskutere den. Det første temaet som blir tatt opp er partienes politikk med fokus på luftforurensning og hvilke tiltak de la vekt på. Denne delen vil fokusere på de tiltakene hvor valgprogrammene spesifikt adresserte luftforurensning eller utslipp til luft. Videre vil partiprogrammenes bruk av bærekraftbegrepet kort bli tatt opp som eget punkt. Det er mange forskjellige deler av partienes miljøpolitikk som kunne vært fokus i diskusjonsdelen, men for avgrensningens skyld har jeg valgt å ta utgangspunkt i disse to.

3.1 Gjennomgang og sammenlikning av partiprogrammene – 1985

3.1.1 Generelt overblikk over partiprogrammene – 1985

Samtlige partier tok opp miljøpolitiske spørsmål i sine valgprogram for 1985. Alle partiprogrammene nevnte i større eller mindre grad knappheten på ressurser, vern av naturgrunnet eller bevaring av ressursene for kommende generasjoner i innledningsdelen. Både SV og Venstre gav inntrykk av at de satte miljøet høyt på prioriteringslisten med henholdsvis én setning i andre avsnitt og første punkt under første delkapittel som omhandlet miljø. Arbeiderpartiet nevnte miljø i et punkt helt mot slutten av den relativt lange innledningen og gav derfor inntrykk av at miljø ikke var en av deres prioriteringer.

Samtlige av partiene hadde inkludert en egen underoverskrift om miljø eller miljøvern, men størrelsen på disse var veldig varierende. Med bare 1/3-dels side om miljøvern og kun fire tiltak hadde FrP veldig lite fokus på miljø i sitt valgprogram for 1985. I andre enden av skalaen var Venstre med hele fire sider om miljørelaterte saker, ganske langt framme i partiprogrammet. Flere av partiene hadde, i tillegg til egne miljø-delkapittel, forskjellige miljøtiltak spredd utover programmene – blant dem Arbeiderpartiet. I tillegg til én side om vern av miljø og ressurser, hadde Ap også en egen underoverskrift om internasjonalt miljø- og ressursvern. Høyre hadde én side om miljøvern mot slutten av partiprogrammet, men med relativt mye fokus på organisering og ikke så mange tiltak rettet spesifikt mot miljø. I likhet

med Arbeiderpartiet hadde også Høyre noen punkter som omhandlet miljø i en internasjonal sammenheng. KrF hadde ca. lik mengde miljøpolitikk, men plassert mye tidligere i programmet – på side 7 av 31. Senterpartiet adresserte en god del miljøspørsmål i begynnelsen av partiprogrammet under overskriften «Norge og det internasjonale samfunn», men selve miljøkapitlet kom ikke før litt over halvveis i partiprogrammet og strakk seg over ca. én sider.

I tillegg til at mange av valgprogrammene inneholdt egne miljø-delkapitler så ble noen miljø saker behandlet under overskrifter slik som energi- eller oljepolitikk. Med tre sider under overskriften «Ressurser og miljø» adresserte SV en god del miljøpolitikk på side 22, hvor miljø var i fokus, både når det gjaldt, energi, arbeidsmiljø, naturvern og internasjonalt arbeid. Generelt var det også andre, ikke så miljørettede tiltak, under delkapitlene om miljø og miljøvern. I tillegg til den ovennevnte miljøpolitikken hadde Ap, Høyre, KrF og Sp egne punkter om miljø- eller naturvern på Svalbard, hvor noen av dem understreket Svalbards sårbare miljø.

Alle partiene adresserte dermed miljø i større eller mindre grad i valgprogrammene. Et inntrykk er at FrP i mindre grad enn de andre prioriterte miljø saker, da de bare hadde fire relativt vage punkter om miljø og heller ingen miljøtiltak under energioverskriften. Helt motsatt inntrykk fikk man av SV og Venstre som både adresserte dette tidlig i innledningen, men også hadde et relativt stort omfang av tiltak rettet mot miljøproblemer, med henholdsvis tre og fire sider. KrF hadde ca. lik mengde som Høyre og Arbeiderpartiet, men plasserte miljøkapitlet tidligere og virker derfor å sette det høyere på prioriteringslisten. Sp hadde litt større omfang enn disse partiene og nevnte i større grad miljø i innledningen og gav derfor inntrykk av et større fokus på miljø. Likevel kan man kanskje si at alle disse fire partiene befant seg midt på skalaen i hvor sterkt miljøpolitikken ble adressert. Videre vil oppgaven gå mer i dybden på de spesifikke miljøtiltakene i partienes valgprogram for 1985.

3.1.2 Partiprogrammenes syn på, og tiltak mot luftforurensing – 1985

Som vi har sett var luftforurensning i økende grad i fokus som miljøproblem både i Norge og på internasjonalt plan. Denne delen av oppgaven vil nå konsentrere seg om luftforurensning og vil se på partienes valgprogram der de eksplisitt tar opp luftforurensning eller utslipp til luft. Jeg vil i hovedsak presentere tiltakene partivis med underinndeling i tema, men noen ganger også trekke inn saker fra andre partier for å sammenlikne.

Arbeiderpartiet skrev at de ville ha «internasjonale avtaler som hindrer forurensinger av luft og vann», men utdypet ikke dette ytterligere i partiprogrammet.⁷⁴ Det ble også nevnt at kampen mot sur nedbør må prioriteres høyt, og det var sannsynlig at dette ville innebære internasjonale avtaler da mye av den sure nedbøren kom fra områder utenfor Norges grenser. Også på lokalt nivå ble luftforurensning tatt opp, da Ap ønsket å redusere forurensningen fra motorkjøretøy ved å anvende avgifter for å oppnå lavere forurensning og energibruk. For å redusere utslippene fra energikilder, foreslo Ap «å arbeide for utvidet bruk av alternative energiresurser».⁷⁵ Det ble ikke nevnt hvilke energiresurser, men siden de skulle være alternative, er det naturlig å tenke at det var andre ressurser enn vassdrag og olje. Senere i programmet la Ap vekt på forurensinger ved norsk bistandspolitikk i u-land og gikk inn for at det skulle utarbeides konsekvensanalyser for alle prosjekter som medførte «større utslipp av forurensninger».⁷⁶

Høyre mente også at miljøproblemene måtte løses gjennom internasjonale avtaler, og la spesielt vekt på sur nedbør, noe som var en følge av luftforurensning.⁷⁷ Videre skrev de at det måtte legges sterk vekt på tiltak for å redusere den sure nedbøren, men nevnte ikke noe om hva disse tiltakene innebar. De skrev også at forurensning fra biltrafikken måtte reduseres, men der Ap la vekt på bruk av avgiftspolitikk som virkemiddel, ville Høyre innføre nye rensemetoder for avgasser fra bilene.⁷⁸ Høyre valgte altså en annen tilnærming til trafikkforurensningsproblemet enn det Ap gjorde – en løsning basert på ny teknologi og som viser at Høyre var mer teknologioptimistisk. De satset kanskje på det som kan kalles en «technological fix» av problemet, og som ifølge Sean F. Johnston er et verktøy hvor innovasjon og ny teknologi ble brukt som en løsning for å omgå de egentlige problemene – i dette tilfellet luftforurensningen.⁷⁹ Å satse på nye rensemetoder for biltrafikken var en lettvent løsning på forurensningsproblemet og ville kanskje gi folk en følelse av at problemet ble løst.

FrP ville at det offentlige skulle ha kontrollen over helsefarlig forurensning, «styrke forskningsinnsatsen for å redusere forurensning» og forenkle miljøvernlovgivningen uten at det gikk på bekostning av forurensningshensyn.⁸⁰ Likesom Ap, Høyre og KrF, ville FrP også

⁷⁴ Arbeiderpartiet 1985: 4

⁷⁵ Arbeiderpartiet 1985: 39

⁷⁶ Arbeiderpartiet 1985: 64

⁷⁷ Høyre 1985: 61

⁷⁸ Høyre 1985: 61

⁷⁹ Johnston 2018: 620

⁸⁰ Fremskrittspartiet 1985: 20

ha internasjonale avtaler om miljøvern.⁸¹ Utover det ovennevnte kom de ikke med noen konkrete tiltak for hvordan luftforurensningen skulle reduseres. Tatt i betraktning FrPs få tiltak mot forurensning, kan tiltaket deres om å styrke forskningsinnsatsen se ut som et argument for å unngå konkrete tiltak, da argumentet «More research is needed» ofte brukes for å unngå eller forsinke miljøtiltak.⁸² Ved å adressere at forskningen på luftforurensning måtte styrkes kan det virke som de implisitt sa at vi vet for lite til å komme med tiltak.

KrF hadde mer konkrete tiltak enn de ovennevnte partiene. De ville «styrke kontrollen med utslipp fra industri» og øke den offentlige innsatsen for å stoppe forurensning ved å legge til rette for støtteordninger til rens tiltak og utstyr.⁸³ KrF skrev også at de ville ha internasjonalt samarbeid for å redusere forurensninger, men spesifiserte at det internasjonale samfunnet måtte øke presset mot land som sto for utslippene som bidro til sur nedbør. Dette var ganske likt det Høyre skrev, men med en litt annen ordlyd. I tillegg ville KrF få på plass, både et nordisk og internasjonalt samarbeid, for å innføre katalytisk avgassrenser på biler. Mer spesifikt når det gjaldt bilforurensning, ville KrF at blyfri bensin skulle få reduserte avgifter, «slik at den kan konkurrere med blyholdig bensin».⁸⁴ Overgang til blyfri bensin var et spørsmål som hadde vært oppe i politikken siden 1970-årene, men fortsatt stod på agendaen hos enkelte partier.⁸⁵

Under «Hovedsaker i perioden» hadde Sp et punkt hvor det stod: «Tiltak mot luftforurensninger trappes sterkt opp», og senere i programmet skrev de at «kampen mot forurensningene blir derfor den viktigste oppgaven innen miljøvernpolitikken».⁸⁶ De ville gå inn for at det europeiske ressurs- og miljøsam arbeidet skulle styrkes, med spesielt fokus på forurensninger.⁸⁷ Senterpartiet hadde også noen konkrete tiltak, og spesielt når det kom til sur nedbør hadde de mer spesifikke tiltak enn de ovennevnte partiene. De mente at Norge måtte aktivt gå inn for å få i stand internasjonale, forpliktende avtaler for å redusere utslippene av SO₂, og gikk inn for en reduksjon på 50% innen 1993, med 1980 som referanseår. Sp la også til at Norge selv må gjennomføre tilsvarende reduksjon av utslippene.⁸⁸ Innenfor samferdsel ville Sp ha tiltak mot unødvendig bilbruk og at tiltak mot bilforurensning trappes opp, spesielt

⁸¹ Fremskrittspartiet 1985: 20

⁸² Oreskes & Conway 2010: 176-178

⁸³ Kristelig Folkeparti 1985: 7

⁸⁴ Kristelig Folkeparti 1985: 7

⁸⁵ Djuve 2020: 19, 26, 27

⁸⁶ Senterpartiet 1985: 3, 24

⁸⁷ Senterpartiet 1985: 5

⁸⁸ Senterpartiet 1985: 24

i områder med stor trafikk.⁸⁹ Til slutt i punktet skrev Sp, i likhet med Ap, at avgiftspolitikken skulle brukes for å oppnå reduksjonen.⁹⁰ Senterpartiet var opptatt av luftforurensning, men hadde ikke noen flere konkrete tiltak enn de andre partiene, annet enn målene satt for reduksjon av SO₂.

I likhet med mange av de andre partiene ville Venstre intensivere arbeidet mot langtransportert sur nedbør og øke Norges internasjonale engasjement i denne saken.⁹¹ Men Venstre gikk lengre enn mange av de andre partiene i å konkretisere tiltak for å redusere sur nedbør og foreslo «å opprette en internasjonal miljøbank som gir lån til investering i miljøtiltak», og spesifiserte at disse lånene må «rettes inn mot forurensende tungindustri». I tillegg foreslo Venstre å styrke informasjon rundt sur nedbør og øke penger til forskning for å kartlegge skadevirkningene av den.⁹² De ville også arbeide for kraftig reduksjon i bil- og industriforurensning og derfor innføre «trafikksaneringsplaner for bykjernene». I likhet med KrF ville Venstre satse på blyfri bensin og bruke avgiftspolitikken for å få en hurtig overgang.⁹³ Når det kommer til industri og avfall skrev de at de ville «pålegge industrien å bruke effektive renseanlegg» og bedre avgassrensingen fra søppelforbrenningsanlegg, noe ingen av de ovennevnte partiene hadde som tiltak i sine partiprogram.⁹⁴

Også SV adresserte søppelforbrenningsanlegg, men var strengere i formuleringen, da de sa at ingen nye anlegg kan bygges ut hvis de ikke møter kravene til utslippsrensing. De spesifiserer så at utslippsregelen ikke kunne gis dispensasjon.⁹⁵ Videre i partiprogrammet ville de «bedre registrering, overvåking og kontroll av utslipp til luft og vann», at den som forurenses er økonomisk ansvarlig for rensingstiltak og «styrke erstatningsansvar for bedrifter som forurenses».⁹⁶ Også SV ville ha hurtigst mulig overgang til blyfri bensin, i likhet med KrF og Venstre, men sa ingenting om hvordan det skulle oppnås, slik de andre partiene gjorde.⁹⁷ Tilsvarende Senterpartiets tiltak om europeisk samarbeid mot forurensninger hadde også SV et punkt hvor de la vekt på reduksjon av luftforurensning i Europa. SV fastsatte ingen grense for reduksjon, slik Sp gjorde, men la vekt på forpliktende avtaler i begrensning av

⁸⁹ Senterpartiet 1985: 10, 24

⁹⁰ Senterpartiet 1985: 24

⁹¹ Venstre 1985: 5, 9

⁹² Venstre 1985: 9

⁹³ Venstre 1985: 9, 12

⁹⁴ Venstre 1985: 9

⁹⁵ Sosialistisk Venstreparti 1985: 24

⁹⁶ Sosialistisk Venstreparti 1985: 23

⁹⁷ Sosialistisk Venstreparti 1985: 23

svovelutslipp.⁹⁸ I tillegg ønsket SV tiltak for å begrense nitrogenutslipp – begge i sammenheng med sur nedbør.⁹⁹

Verd å merke seg er at Ap ikke kom med noen miljøtiltak rettet mot industriens forurensning – verken støttetiltak eller pålegg om avgifter, utslippskrav eller reguleringer. Dette kan vi se at blant annet KrF, Venstre, Sp og SV gjorde. Det kan virke som om det var et skille blant partiene når det kom til hvor langt de ville gå for å pålegge industrien miljøkrav. Vi kan i hovedsak se at dette gjaldt Ap, Høyre og FrP. Det kan komme av at disse partiene var industri- og næringsvennlige parti, da de hadde store deler av velgermassen innenfor nettopp disse sektorene. Det er også interessant å se at Senterpartiet var det eneste partiet som hadde tallfestet mål for reduksjon av utslipp.

3.2 Gjennomgang og sammenlikning av partiprogrammene – 1989

3.2.1 Generelt overblikk over partiprogrammene – 1989

Generelt hadde partienes valgprogram for 1989 et større omfang av miljøpolitikk og det kan virke som om flere av partiene prioriterte dette i mye større grad enn i 1985-programmene. Hos samtlige partier, utenom Ap og KrF, kom miljøkapitlet tidligere i valgprogrammet for 1989 enn i 1985. FrP hadde økt antall tiltak innenfor miljøvern betraktelig, men i forhold til de andre partiene var det fortsatt magert. Punktene som ble presentert var i tillegg lite konkrete. Likevel var det en økning fra forrige valgprogram. Den største endringen så man kanskje hos SV, Venstre og Sp, da alle hadde økt omfanget av miljøpolitikken i 1989-programmet, men også flyttet miljøkapitlet betraktelig lengre frem. I 1989-programmet hadde Ap og KrF miljøkapitlet på ca. samme sted, men totalt sett i forhold til programmets lengde var det plassert litt lengre bak. Likevel hadde begge partienes miljøpolitikk økt i omfang og antall tiltak. Høyre hadde også økt andelen miljøpolitikk, i tillegg til at de adresserte den tidligere i programmet og hadde økt omfanget i innledningen. Som sagt, så virket det som om miljø og miljøvern hadde fått høyere prioritet og økt fokus i samtlige valgprogram for 1989. Med bakgrunn i dette blir det derfor interessant å se om det er de samme sakene og tiltakene som ble tatt opp, eller om det er nye saker, samt hvor konkrete tiltakene var. Ved å se nærmere på de spesifikke sakene, vil det også være interessant å se på omfanget av tiltakene og om de er lokale, eller om de settes i et internasjonalt perspektiv.

⁹⁸ Sosialistisk Venstreparti 1985: 24

⁹⁹ Sosialistisk Venstreparti 1985: 24

3.2.2 Partiprogrammenes syn på, og tiltak mot luftforurensing – 1989

For å se på utviklingen i valgprogrammene vil jeg i noen grad peke på endringer fra 1985. Tiltakene vil bli presentert partivis med tematiske avsnitt, men siden omfanget av miljøpolitikken var blitt større i 1989 vil denne delen også inneholde underoverskrifter for å skille de forskjellige partiene.

3.2.2.1 Arbeiderpartiet

Ap videreførte i 1989-programmet punktet om internasjonale avtaler for å begrense luftforurensninger, og konkretiserte med at utslippene av nitrogenoksid og svovel ikke måtte «overstige naturens tålegrense».¹⁰⁰ De adresserte også i større grad Norges rolle i utslippsreduksjonen i 1989, da de skrev at Norge skulle «ligge i forkant i arbeidet med å redusere utslipp som fører til nedbryting av ozonlaget, klimaendringer, sur nedbør og havforurensninger». Ap utdypet at Norge skulle ta rolle som pådriver for å forbedre det internasjonale avtaleverket når det kom til å redusere utslipp på disse områdene.¹⁰¹

Nytt for 1989-programmet var at de ville gjøre noe med utslippene i flytrafikken, også her på et internasjonalt plan, da de ville foreslå internasjonale forskningsprosjekt som skulle fokusere på tiltak for å redusere flytrafikkens forurensninger.¹⁰² Arbeiderpartiet virket også å være mer konkrete i tiltakene for utslipp av gasser i 1989, da de skrev at Norge skulle stabilisere CO₂-utslippene innen årtusenskiftet, for så å redusere dem.¹⁰³ Likevel satt de ikke en øvre grense på utslippene slik både SV, Venstre og Sp gjorde. Hvordan de norske naturgassressursene skulle brukes ble også underlagt miljø- og utslippshensyn i Ap sitt valgprogram. De ville at gassen og gasskraftverk bare skulle brukes og utbygges innenfor målet om reduksjon i karbondioksidutslippene.¹⁰⁴

I likhet med i 1985 var det også viktig for Ap å redusere utslippene i lokalsamfunnet. De skrev derfor at forurensningsloven skulle gjelde også for samferdselen. Senere i programmet stod tiltak som at rensutstyr på dieselmotorer skulle innføres og utvikling av rensutstyr for avgassen fra skipskystfart skulle satses på.¹⁰⁵ Tilsvarende som i 1985 ville Ap fortsatt bruke

¹⁰⁰ Arbeiderpartiet 1989: 47

¹⁰¹ Arbeiderpartiet 1989: 48

¹⁰² Arbeiderpartiet 1989: 48

¹⁰³ Arbeiderpartiet 1989: 48

¹⁰⁴ Arbeiderpartiet 1989: 18, 48

¹⁰⁵ Arbeiderpartiet 1989: 22, 49

avgifter for å regulere luftforurensningen, men tiltakene hadde fått en litt annen ordlyd: «skatter og avgifter må tilpasses slik at det blir mer lønnsomt å rense og forhindre utslipp». I samme punkt vektla de også prinsippet om at forurenser betaler.¹⁰⁶

Videre i programmet la Arbeiderpartiet vekt på ozonnedbrytende stoffer der de skrev at Montréalprotokollen burde følges opp og forsterkes.¹⁰⁷ De skrev blant annet at forbruket av KFK-gasser i produkter må reduseres så mye som mulig der det finnes alternativer. De gikk også inn for at byggematerialer måtte få merking for hvor mye KFK-gasser og kreftfremkallende gasser de kunne avgi.¹⁰⁸ Ap var opptatt av luftforurensningen i byene og ville derfor etablere «forpliktende normer for luftkvalitet» og «målestasjoner for luftforurensning i by- og industrisentra».¹⁰⁹

Arbeiderpartiet virket i større grad å ha fokus på luftforurensning i 1989, og spesielt internasjonale tiltak for å redusere den. Også tiltak rettet mot industrien ser ut til å ha økt i noen grad. I tillegg til at det generelle omfanget av tiltak mot luftforurensninger hadde økt betraktelig, hadde også tiltakene i større grad blitt mer spesifikke. Vi ser at noen av tiltakene fra 1985 hadde blitt revidert eller konkretisert, men mange av tiltakene var også nye i 1989.

3.2.2.2 Høyre

For Høyre sin del var det viktig å videreføre tiltaket fra 1985 om internasjonalt samarbeidet for å løse miljøproblemene, men de hadde bearbeidet tiltaket og konkretisert det. De spesifiserte at de ville begrense svekkelsen av ozonlaget og bekjempe den sure nedbøren og klimaendringene som var forårsaket av luftforurensning – i tillegg til å gjøre samarbeidet forpliktende og intensivere det. Høyre skrev også at avtalene kanskje burde reforhandles for å forsere arbeidet.¹¹⁰ Generelt skrev de at Norge må engasjere seg mer i internasjonale avtaler for å forhindre forurensning, kunne «underkaste oss internasjonale regler» og at Norge må være et foregangsland når det kommer til grenseoverskridende forurensning.¹¹¹ De la vekt på samarbeid gjennom FN – både nordisk og europeisk samarbeid, og gjennom EF. Høyre adresserte i tillegg de alvorlige forurensningsproblemene i Øst-Europa og Sovjetunionen, og

¹⁰⁶ Arbeiderpartiet 1989: 49

¹⁰⁷ Arbeiderpartiet 1989: 47

¹⁰⁸ Arbeiderpartiet 1989: 50

¹⁰⁹ Arbeiderpartiet 1989: 50

¹¹⁰ Høyre 1989: 59

¹¹¹ Høyre 1989: 58

ville løse dette med bedre øst-vest-samarbeid.¹¹² Dette gjaldt spesielt den sure nedbøren, og i forhold til tiltakene mot sur nedbør i 1985 var dette en konkretisering. I likhet med Ap ville de arbeide for stabilisering av CO₂-utslippene innen år 2000, og la til at dette også gjaldt andre drivhusgasser.¹¹³ Dette kan vi se er i tråd med Brundtlandkommisjonens tankegang om å redusere gassutslipp.¹¹⁴

For å redusere utslippene og skadevirkninger av dem, la de vekt på forskning, økt treplanting, «miljøvennlige alternativer», og i likhet med Ap, bruk av avgiftspolitikken.¹¹⁵ Et av de nye punktene i partiprogrammet for 1989 var tiltaket mot ozonnedbrytende gasser. Her skrev de at disse stoffene må fases ut innen 1995, hvor det da skal bli forbud mot dem, slik det også stod i Montréalprotokollens bestemmelser.¹¹⁶ Høyre kom også med andre nye tiltak mot forurensinger i 1989: «legge til rette for at gass i industrien kan erstatte tungolje og dermed redusere miljøforurensninger», det offentliges innsats må styrkes, «forurenser må betale for rensing og opprydding», unngå forurensning ved hjelp av ny teknologi, økt forskningsinnsats på erstatningsprodukter og den enkelte må ta større ansvar.¹¹⁷

Også innenfor tiltak mot industrien hadde Høyre i 1989 kommet med flere tiltak. De skrev blant annet at de ville ha «strengt krav til utslipp fra forbrenningsanlegg både i industri, ved kommunale søppelfyllinger og ved sykehusene», men nevnte ikke noe om renselanlegg slik Venstre gjorde.¹¹⁸ Høyre skrev også at de ville styrke kontrollen av industriutslippene og redusere SO₂-utslippene ved hjelp av avgifter, men fastsatte ikke et mål for reduksjon slik Sp, Venstre og SV gjorde. I tillegg kan vi se at Høyre hadde en holdning som la mer vekt på en «technological fix» av problemet, da de skrev at mangel på renseteknologi var et vesentlig problem.¹¹⁹

Videre i programmet tok Høyre opp luftforurensningen fra samferdselssektoren og skrev at forurensningsloven også burde gjelde der.¹²⁰ Andre tiltak de foreslo, var: stille strenge krav til avgasser fra kjøretøy som ikke har slike krav, stimulere til bruk av avgasreduserende utstyr

¹¹² Høyre 1989: 58

¹¹³ Høyre 1989: 54

¹¹⁴ Brundtland & Dahl 1987: 132

¹¹⁵ Høyre 1989: 54

¹¹⁶ Høyre 1989: 54

¹¹⁷ Høyre 1989: 42, 55

¹¹⁸ Høyre 1989: 55

¹¹⁹ Høyre 1989: 55

¹²⁰ Høyre 1989: 55

ved bruk av avgiftsreduksjon, «øke forskjellen i pris på blyfri og blyholdig bensin» og tilsvarende Arbeiderpartiets tiltak, at Norge må arbeide for «internasjonale avgasskrav til skip». ¹²¹

Man kan se at både konkretiseringen og antallet tiltak mot luftforurensning hadde økt kraftig fra 1985-programmet. Spesielt når det gjaldt internasjonale tiltak for å redusere luftforurensningene hadde Høyre flere tiltak enn i 1985, noe som kanskje kan komme av Brundtlandkommisjonens sterke fokus på internasjonalt samarbeid. ¹²² Man kan også i økende grad se tiltak rettet mot luftforurensningen fra industrien, sammenliknet med 1985.

3.2.2.3 Fremskrittspartiet

I likhet med i 1985-programmet fokuserte FrP også i 1989 mest på den organisatoriske delen av miljøpolitikken. Nytt i programmet var likevel fokuset på juridisk styring av forurensning. FrP ville at eksperter og domstolene skulle sette grenser for forurensningen og bedømme når den var straffbar. De videreførte ønsket om at det offentlige skulle ha kontroll over forurensning og skrev at Statens forurensningstilsyn skulle fastsette mengder for utslipp og pris innenfor konsesjoner for det offentliges eiendom. ¹²³ FrP mente også at forurensningsloven ble for dårlig oppfulgt, at forurenseren skulle betale og gikk inn for å «innføre generelt forbud mot forurensning over et visst nivå og ilegge bøter og/eller fengselsstraff for brudd på dette forbudet». ¹²⁴

Tilsvarende de andre partiene og som en videreføring fra 1985 ville FrP gå inn for internasjonale avtaler. Her hadde de konkretisert og utdypet tiltakene og ville at Norge skulle arbeide for at langtransportert forurensning skulle begrenses. De gikk lengre her enn flere av de andre partiene og ville at det skulle innføres erstatningsplikt og opprettes «en internasjonal særdomstol i forurensningssaker». ¹²⁵ Tanken om erstatningsplikt er noe man finner igjen i Brundtland-rapporten. ¹²⁶

FrP la i likhet med Ap vekt på at avgifter skulle gjøre det mer lønnsomt å unngå forurensning og skrev i programmet at investeringsavgiften burde fritas anlegg som hindrer forurensning,

¹²¹ Høyre 1989: 55, 59

¹²² Brundtland & Dahl 1987: 247-48

¹²³ Fremskrittspartiet 1989: 23

¹²⁴ Fremskrittspartiet 1989: 23-34

¹²⁵ Fremskrittspartiet 1989: 23-24

¹²⁶ Brundtland & Dahl 1987: 248

og tilsvarende for utstyr på motorkjøretøy som reduserte forurensning.¹²⁷ De gikk også inn for kun å ha brukeravgift på motorkjøretøy, da de mente at det ville øke bilparkens standard og dermed også redusere utslippene.¹²⁸

Man kan se en kraftig økning i nye tiltak i 1989-programmet, da bare to av tiltakene fra 1985 var videreført og revidert. I tillegg var tiltakene i stor grad blitt mer konkrete. Til tross for en positiv utvikling i miljøpolitikken, er det verd å merke seg at FrP ikke adresserer ozonnedbrytende stoffer eller Montréalprotokollen, slik som de fleste andre partiene. Årsaken til dette kan være at Norge allerede hadde underskrevet protokollen før valget i 1989. Likevel adresserte samtlige partier, utenom KrF, ozonnedbrytende stoffer og noen også tiltak som var mer vidtgående enn rammene for Montréalprotokollen. Det er derfor naturlig å tenke at FrP i mindre grad synes dette var viktig å ta opp i partiprogrammet.

3.2.2.4 Kristelig Folkeparti

KrF var også i 1989 opptatt av utslippene fra industrien, men der de i 1985-programmet skrev at de ville ha støtteordninger for rensetiltak, ville de i 1989 innføre «en miljøavgift [...] på utslipp, slik at det blir mindre lønnsomt å forurense» samt stimulere til mer miljøvennlig forbruk og produksjon.¹²⁹ Vi kan se at tiltaket medførte større økonomiske konsekvenser og i den grad kanskje ville føre til mindre utslipp. Likevel kan man spørre seg om det var veien å gå, da det sannsynligvis ville føre til fortsatt store utslipp fra bedrifter som hadde råd til å forurense. I tillegg ville KrF ha store bøter for ulovlig utslipp fra industri og prinsippet om at forurenser betaler.¹³⁰

Tilsvarende som i 1985-programmet, ville de også i 1989 ha internasjonalt samarbeid for å redusere forurensningene, med et økt press mot land som forårsaket sur nedbør. De la også vekt på et nordisk samarbeid slik som i 1985, men da i sammenheng med katalytisk avgassrensing for bilutslipp, noe som var fjernet her.¹³¹ I tillegg var tiltaket om blyfri bensin tatt bort, og et mindre konkret punkt om avgiftspolitik som stimulerer til biler med lavere forurensning var lagt til.¹³² Det var også en god del nye tiltak, slik som: forurensning må tas

¹²⁷ Fremskrittspartiet 1989: 24

¹²⁸ Fremskrittspartiet 1989: 41

¹²⁹ Kristelig Folkeparti 1989: 14

¹³⁰ Kristelig Folkeparti 1989: 13

¹³¹ Kristelig Folkeparti 1989: 13

¹³² Kristelig Folkeparti 1989: 14

hensyn til i større naturinngrep, «best mulig renselanlegg ved eventuell utbygging» av gasskraftverk, reduksjon av forurensning i byer og til luft.¹³³

I likhet med FrP ville KrF at det skulle opprettes en egen miljødomstol, men presiserte at denne skulle være nordisk.¹³⁴ De skrev også at de ville ha «forpliktende handlingsplaner med konkrete mål og tidsfrister mot forurensning av luft», men spesifiserte, i motsetning til blant annet Venstre, SV og Sp, ingenting om hvilke frister eller mål i valgprogrammet.¹³⁵

KrF hadde også et punkt om samordning av miljøplaner, både på internasjonalt, europeisk og nordisk plan, hvor målet var at land skulle ta ansvar for grenseoverskridende forurensningsskader.¹³⁶ Mye av dette stod også i Brundtland-rapportens «foreslåtte rettslige prinsipper for miljøvern og bærekraftig utvikling», hvor det ble lagt vekt på et strengt erstatningsansvar hvis landets egne aktiviteter skadet andre lands område.¹³⁷

Det er verd å merke seg at KrF ikke nevnte ozonnedbrytende stoffer og hadde ingen tiltak mot dette, slik de fleste andre partiene hadde. Dette til tross for det store fokuset på ozonlaget i tiden før valget i 1989. I tillegg hadde de ikke satt noen konkrete mål for utslippsreduksjon av luftforurensning. Totalt sett var tiltakene i valgprogrammet blitt flere, men mindre konkrete enn i 1985, spesielt innenfor trafikkforurensning. KrF hadde også færre tiltak om internasjonalt samarbeid rundt luftforurensning enn det de øvrige partiene hadde.

3.2.2.5 Senterpartiet

Sp videreførte tiltaket mot luftforurensning under «Hovedsaker i perioden», men skrev nå at de ville ha «tiltaksplaner som reduserer forureninga av lufta», og påpekte senere i programmet at de ville ha omfattende tiltak for utslippsreduksjon fra blant annet industri og samferdsel.¹³⁸ Videre skrev de at det måtte være strengere krav for utslipp fra landbruket, husholdningene, næringsliv og staten, og at disse måtte reduseres ved hjelp av tiltaksplaner, lover og økonomiske virkemidler, samt at den som forurenser må betale kostnadene for rensing.¹³⁹

¹³³ Kristelig Folkeparti 1989: 14, 15, 23, 34

¹³⁴ Kristelig Folkeparti 1989: 7

¹³⁵ Kristelig Folkeparti 1989: 13

¹³⁶ Kristelig Folkeparti 1989: 7

¹³⁷ Brundtland & Dahl 1987: 248

¹³⁸ Senterpartiet 1989: 3

¹³⁹ Senterpartiet 1989: 10

Når det gjelder internasjonalt samarbeid rundt forurensninger adresserte Sp dette i større grad enn i 1985. De ville ha et traktatfestet forbud mot forurensning over landegrenser og i likhet med FrP at «internasjonale domstolar må ha høve til å fastsetje erstatningsansvar for slik». ¹⁴⁰ Dette var tilsvarende det som stod i de rettslige prinsippene som Brundtland-rapporten la frem, dog med en litt annen ordlyd. ¹⁴¹ I tillegg ville Sp ha internasjonale miljøvernstandarder og kontrollorgan som skulle ha innsyn i landenes utslipp, noe også Brundtland-rapporten vektla under punktet «Miljøvernstandarder og kontroll». ¹⁴²

I likhet med 1985-programmet hadde Sp i 1989 fastsatt grenser for utslipp til luft, i motsetning til Ap, Høyre, KrF og FrP. De hadde revidert tiltaket om svoveldioksidutslipp og økt andelen som skulle reduseres til 80% innen 1993, men skrev ikke om dette skulle gjelde internasjonalt, slik de gjorde i 1985. ¹⁴³ I tillegg hadde Sp fastsatt grenser for utslippsreduksjon av nitrogenoksider og CO₂ til henholdsvis 75% og 50% innen år 2000. ¹⁴⁴ Det ble ikke oppgitt et referanseår, men sannsynligvis mente de 1989 for samtlige mål. Sp gikk også inn for totalforbud mot ozonødeleggende gasser innen 1995 – både nasjonalt og internasjonalt. ¹⁴⁵

Senterpartiet hadde i noen grad konkretisert tiltakene mot bilforurensning i 1989, da de hadde spesifisert at reduksjonen skulle oppnås gjennom mer kollektivtransport og bedre renseteknikker. ¹⁴⁶

Videre hadde Sp et eget punkt om forurensning fra industrien, noe Ap i liten grad adresserte. Her skrev de blant annet at de ville ha strenge utslippskrav og bedre kontroll med kravene, at staten ikke måtte «setje i gang ny forureinande industri i område som alt er sterkt plaga av slikt frå før» og at det måtte komme pålegg om «effektive renseanlegg». ¹⁴⁷ Senterpartiet hadde altså flere konkrete tiltak rettet mot forurensning fra industrien. I tillegg ville de oppfordre til utvikling av ny miljøteknologi, og lik FrP, at SFT skulle følge opp utslippskravene. ¹⁴⁸

¹⁴⁰ Senterpartiet 1989: 13

¹⁴¹ Brundtland & Dahl 1987: 248

¹⁴² Senterpartiet 1989: 13; Brundtland & Dahl 1987: 247

¹⁴³ Senterpartiet 1989: 11

¹⁴⁴ Senterpartiet 1989: 11

¹⁴⁵ Senterpartiet 1989: 11

¹⁴⁶ Senterpartiet 1989: 10-11

¹⁴⁷ Senterpartiet 1989: 12

¹⁴⁸ Senterpartiet 1989: 12

Man kan se at Sp hadde revidert flere av tiltakene fra 1985-programmet, i tillegg til at de hadde mange nye tiltak, spesielt i form av mål for utslippsreduksjon. Her gikk de lengre enn mange av de andre partiene.

3.2.2.6 Venstre

Venstre mente fremdeles i 1989 at tiltak mot sur nedbør var viktig, og opprettholdt punktet om økt internasjonalt press og en internasjonal miljøbank rettet mot tungindustriens forurensning.¹⁴⁹ Innenfor trafikkforurensning hadde de i stor grad økt antall tiltak. De ville fortsatt sikre en overgang til blyfri bensin ved hjelp av avgifter, men hadde lagt til at gass og elektrisitet som drivstoff burde satses på, da gass kunne redusere utslippene av svoveldioksid og CO₂ med 30%. Venstre la også til at katalysator og ny teknologi ville kunne fjerne mesteparten av nitrogenutslippene.¹⁵⁰ De ville altså satse på både ny teknologi og avgifter for å redusere luftforurensningene og hadde videre tiltak som: «bruke miljøavgifter til å styrke kollektivtrafikken» og høyere avgifter på «tungolje og andre sterkt forurensende stoffer».¹⁵¹ I tillegg hadde de et punkt hvor de ville ha «smogalarm» i pressområdene, slik at «når luftforurensingene når et helsemessig farlig nivå må det gjennomføres forbud mot biltrafikk og minimalisering av annen luftforurensing».¹⁵²

Påbud om renseanlegg i industrien og ved søppelforbrenningsanlegg var to tiltak som var videreført fra 1985-programmet.¹⁵³ Venstre kom også med mange nye tiltak mot luftforurensning i perioden, og i likhet med Sp fastsatte Venstre de samme reduksjonsmålene for utslipp av svoveldioksid, nitrogenoksider og CO₂ – alle med 1989 som referanseår. Venstre spesifiserte imidlertid at arbeidet for reduksjon av karbondioksid skulle foregå både regionalt og internasjonalt, og at SO₂ skulle kuttes ytterligere med 10% innen år 2000 med 1989 som referanseår.¹⁵⁴ Videre i programmet hadde de mange nye tiltak, blant annet: en miljøavgift på forbrenning av fossilt brensel hvor pengene skulle gå til FN's miljøarbeid, «skjerpe bøtleggingen ved miljøforurensing», innføre de strengeste avgasskravene for biler og «gjennomføre en opprydding av alle miljøforurensninger».¹⁵⁵ I motsetning til FrP og KrF adresserte Venstre i stor grad ødeleggelsen av ozonlaget. De ville arbeide for et forbud mot

¹⁴⁹ Venstre 1989: 7

¹⁵⁰ Venstre 1989: 7

¹⁵¹ Venstre 1989: 7

¹⁵² Venstre 1989: 4

¹⁵³ Venstre 1989: 7, 9

¹⁵⁴ Venstre 1989: 6

¹⁵⁵ Venstre 1989: 5, 6, 8

freoner, halongass og andre ozonreducerende stoffer innen 1995, både i Norge og internasjonalt, og hadde videre tiltak for å forby importen av disse og støtte norske produsenter av erstatningsprodukter.¹⁵⁶ Dette var i tråd med Brundtlandkommisjonens råd.¹⁵⁷

I likhet med alle de andre partiene hadde Venstre også økt antallet tiltak mot luftforurensning i 1989. Venstre la dog i større grad enn de andre partiene vekt på nye teknologiske løsninger og man kan se at ambisjonene deres kunne virke litt teknologioptimistiske. Som eneste parti la de vekt på opprydning av alle miljøforurensninger. I tillegg ser vi at Venstre hadde større ambisjoner og flere tiltak for utslippsreduksjon innenfor samferdsel enn mange av de andre partiene.

3.2.2.7 Sosialistisk Venstreparti

SV sa tidlig i valgprogrammet sitt for 1989 at forbruksveksten og produksjonen i stor grad var årsaken til de økte luftforurensningene, og mente derfor at produksjonen og forbruket måtte endres. De mente også at de politiske partiene var delt i spørsmål som: «skal forurenserne betale for seg?» og om Norge skal bevare forurensende arbeidsplasser og industri.¹⁵⁸ Selv mente de at «forurenser skal betale både for å rense utslippet, og for de samfunnsmessige skadene og ulempene ved restutslippet».¹⁵⁹

Denne skillelinjen i det politiske landskapet kunne man tydelig se i partiprogrammene for 1985, da Ap, Høyre og FrP i liten grad adresserte industripolitikken med hensynet til miljø. Likevel virket det i 1989 å være relativt stor enighet blant partiene om at forurenser betaler, da samtlige partier utenom Venstre adresserte dette i valgprogrammene sine.

SV startet miljøkapitlet i 1989-programmet med å adressere nedbrytinga av ozonlaget. De la til grunn Montréalprotokollen og gikk inn for at KFK-gasser, haloner, klorerte- og bromerte løsemidler og syntetiske stoffer med klor og brom skulle forbys innen 1995. I tillegg ville de at Norge skulle være en pådriver for internasjonalt samarbeid utover Montréalprotokollens bestemmelser.¹⁶⁰ Dermed vektla de også i 1989 internasjonalt arbeid for å løse luftforurensningsproblemene, men påpeker innledningsvis at Norge først og fremst må

¹⁵⁶ Venstre 1989: 6

¹⁵⁷ Brundtland & Dahl 1987: 133

¹⁵⁸ Sosialistisk Venstreparti 1989: 2, 3

¹⁵⁹ Sosialistisk Venstreparti 1989: 11

¹⁶⁰ Sosialistisk Venstreparti 1989: 12

redusere egne utslipp, noe de spesifiserer var «i tråd med anbefalingene fra Brundtlandkommisjonen».¹⁶¹

De nye tiltakene i 1989-programmet var spesielt rettet mot utslippene av karbondioksid, noe som var begrunnet med de langsiktige og globale konsekvensene av CO₂ som «drivhusgass». SV gikk inn for «Brundtlandkommisjonens forslag om å redusere det årlige utslippet av karbondioksid med 50% innen 2025», noe som var mindre drastisk enn det Sp og Venstre foreslo, da de ville redusere utslippene tilsvarende, men innen år 2000.¹⁶² Snuoperasjonen som Brundtlandkommisjonen foreslo kan skimtes i målet SV hadde om å snu veksten i CO₂-utslippet innen 1993.¹⁶³ I likhet med Sp og Venstre, ville de også redusere utslippene av nitrogenoksider og svoveldioksid, men satte seg andre mål for reduksjon og referanseår. SV ville at nitrogenoksidene skulle kuttes med 30% innen 1995 og SO₂ med 50% innen 1993, for deretter å reduseres med 90% innen 2000, med 1980 som referanseår.¹⁶⁴ Noe som var mer enn både Sp og Venstre, da Venstre hadde samme prosentvise reduksjon, men 1989 som referanseår og Sp gikk inn for 80% reduksjon.

For å redusere utslippene av CO₂ ville SV blant annet ha «miljøavgift på bruk av olje, kull og gass», en internasjonal avtale for reduksjon av CO₂-utslipp, eksport av gass til kraftproduksjon i land med kull- og kjernekraftverk og «gass som drivstoff i biler». De gikk dog imot gasskraftverk i Norge.¹⁶⁵ SV gikk inn for å redusere utslippene fra industrien, spesielt den mest forurensende og ville derfor doble avgiften på råolje med 1989 som referanseår.¹⁶⁶

SV hadde også andre tiltak for å redusere luftforurensingen innenfor samferdselen: reduksjon i privatbilismen med 25% for steder med flere enn 7500 innbyggere, «øke bensinprisen til samme reelle nivå som på begynnelsen av 80-tallet», forurensingsloven gjøres gjeldene også for samferdselen, stabilisering av flytrafikken og «katalysator på alle nye bensindrevne kjøretøyer innen 1990».¹⁶⁷ Videre ville Sosialistisk Venstreparti ha avgasskrav for dieselkjøretøy tilsvarende de i California, altså de strengeste i verden på den tiden – noe vi også så at Venstre ville.¹⁶⁸ Antall tiltak innenfor trafikkforurensning hadde økt betraktelig,

¹⁶¹ Sosialistisk Venstreparti 1989: 12

¹⁶² Sosialistisk Venstreparti 1989: 12

¹⁶³ Sosialistisk Venstreparti 1989: 12

¹⁶⁴ Sosialistisk Venstreparti 1989: 12

¹⁶⁵ Sosialistisk Venstreparti 1989: 4, 12-13

¹⁶⁶ Sosialistisk Venstreparti 1989: 4-5

¹⁶⁷ Sosialistisk Venstreparti 1989: 13-14

¹⁶⁸ Sosialistisk Venstreparti 1989: 14

men tiltaket om blyfri bensin var tatt bort. Til slutt hadde de et tiltak om at Norge måtte «være en pådriver i internasjonale forhandlinger om reduksjon i utslippene av svoveldioksid og nitrøse gasser».¹⁶⁹

Man kan se at SV i stor grad hadde konkretisert målene for utslippsreduksjon av forskjellige gasser, da de i 1985-programmet kun skrev at de ville ha reduserte utslipp. I tillegg hadde SV økt antall tiltak som adresserte luftforurensning betraktelig og la i 1989 betydelig vekt på karbondioksid, noe som var nytt. I likhet med Venstre hadde de også en lang rekke tiltak mot trafikkforurensningen. Det er interessant å se at SV i 1989 gikk inn for høyere bensinpriser, noe de var imot da Willoch-regjeringen foreslo det i 1986. I 1986 var det vel og merke fordi de mente at innstrammingspakken hadde dårlig sosial profil, mens det i 1989-programmet var til fordel for miljøet. I tillegg er det interessant å se at SV refererte til Brundtlandkommisjonen flere steder i programmet.

3.2.2.8 Oppsummering av tiltak mot luftforurensning – 1989

Den generelle tendensen i valgprogrammene for 1989 var økt fokus på tiltak som adresserte luftforurensning, og dette kan tenkes å knyttes opp mot det forsterkede fokuset på «drivhusgasser» og temperaturøkningen som følge av dem. Spesielt bevisstheten rundt CO₂ ble adressert og nytt i partiprogrammene var at karbondioksid nevntes eksplisitt i egenskap av å være en potent drivhusgass. I tillegg adresserte samtlige partier, utenom FrP og KrF, ozonnedbrytende stoffer i samsvar med Montréalprotokollens bestemmelser eller kom med tiltak som gikk utover dem. På nasjonalt plan ville partiene altså forby ozonnedbrytende stoffer, i tillegg til at mange av dem ville forsterke gjeldende avtaler og internasjonalt samarbeid. Dette var nye tiltak i 1989-programmene og man ser derfor at «ozonhullet» og Montréalprotokollen fikk betydning for de fleste partiprogrammene.

En annen tendens for 1989-programmene var at tiltakene mot luftforurensning var blitt mer konkrete enn i 1985. Spesielt kan vi se at tiltakene fra SV, Sp og Venstre var konkretisert, med klare mål for reduksjon av luftforurensning. SV og Venstre hadde i tillegg flere ytterliggående tiltak enn de andre partiene, spesielt innenfor samferdsel.

Tilsvarende kan vi se at Arbeiderpartiet, FrP og Høyre i økende grad adresserte tiltak mot luftforurensning i industrien i 1989, og skillelinjen fra 1985 syntes derfor svakere.

¹⁶⁹ Sosialistisk Venstreparti 1989: 14

Også tiltak som involverte internasjonalt samarbeid fikk mer fokus i 1989-programmene. Spesielt kan vi se at Høyre stakk seg ut når det gjaldt å komme med tiltak som la vekt på internasjonale samarbeidsavtaler. Dette kan være et resultat av at miljøproblemene i større grad var blitt globale, men også Brundtlandkommisjonens sterke fokus på samarbeid mellom landene kan ha bidratt til det.

3.3 På vei mot bærekraft

Når det kommer til bruken av det nye bærekraftbegrepet som ble presentert av Brundtlandkommisjonen, så var det store forskjeller mellom partiene. Der hvor Ap brukte begrepet flittig og nevnte det hele 19 ganger i valgprogrammet, nevnte ikke Høyre, FrP, KrF eller SV dette en eneste gang. Arbeiderpartiet brukte begrepet bærekraftig utvikling for å beskrive ressursforvaltningen, men også som bærekraftig vekst.¹⁷⁰ Sp tok ikke dette begrepet i bruk på samme måte, men refererte til det, uten å aktivt bruke det som et begrep.¹⁷¹ Venstre brukte i likhet med Ap «bærekraftig utvikling» som et allment begrep, men i mye mindre grad og benytter det kun i bistandspolitikken, i motsetning til Ap som bruker det innenfor alle deler av politikken.¹⁷²

Også de andre partiprogrammene inneholdt politikk som fokuserte på sosial utvikling, økonomisk utvikling og miljøutvikling i sammenheng, men uten at begrepet bærekraftig utvikling tas i bruk. Høyre tok i bruk formuleringer slik som «miljøhensynet må integreres i den økonomiske politikken», men brukte altså ikke begrepet bærekraftig utvikling.¹⁷³ FrP på sin side ville «stimulere til økonomisk vekst», men påpekte det måtte tas hensyn til vann, jord og luft slik at disse naturressursene ble bevart for fremtidige generasjoner.¹⁷⁴

Det er altså derfor verd å merke seg at det er kun Arbeiderpartiet, Sp og Venstre som tok i bruk bærekraftbegrepet. Arbeiderpartiets hyppige bruk kan tenkes å ha sammenheng med at Verdenskommisjonens leder, Gro Harlem Brundtland, selv var statsminister for Arbeiderpartiet og partiet dermed i større grad følte at det var «deres» begrep. Likeså kan det tenkes at fraværet av begrepet bærekraftig utvikling i de andre valgprogrammene skyldtes nettopp Arbeiderpartiets tette tilknytning til begrepet. Så både i Ap, Sp og Venstres

¹⁷⁰ Arbeiderpartiet 1989: 9, 24

¹⁷¹ Senterpartiet 1989: 9

¹⁷² Venstre 1989: 38-39

¹⁷³ Høyre 1989: 4

¹⁷⁴ Fremskrittspartiet 1989: 2

valgprogram kunne man altså tydelig se påvirkningen fra Brundtland-rapporten i form av det nye bærekraftbegrepet. SV tok ikke i bruk begrepet, men refererte dog flere ganger til Brundtland-rapporten i partiprogrammet.¹⁷⁵

Man kan se at det også fantes formuleringer som liknet på bærekraft i 1985. SV skrev blant annet at jorda hadde begrensede ressurser og at «vi har ansvar også for kommende generasjoner».¹⁷⁶ Også samtlige av de andre partiene hadde liknende formuleringer og punkter i sine valgprogram for 1985. Selv om formuleringer slik som disse likner på begrepet «bærekraftig utvikling», var det likevel først i 1989 at vi kunne se at dette begrepet virkelig trådte inn i de norske partiprogrammene.

4 Avslutning og videre forskning

Denne oppgaven har undersøkt noen sentrale deler av miljøpolitikken i partiprogrammene ved valgårene 1985 og 1989 og endringer som forekom mellom de to valgene. Mange av endringene i miljøsakene er gjort rede for i diskusjonen og oppsummeringene der, og derfor vil kun de viktigste punktene bli oppsummert her.

Som nevnt innledningsvis er det mye som tyder på at nordmenn var vel så bekymret for miljøproblemene på 1980-tallet som i dag, og det er tydelig at miljøvern var noe som engasjerte, da velgerne mente at miljø var det det nest viktigste saksområdet i politikken.

Den relativt store økningen i miljøtiltak fra 1985- til 1989-programmene kan ha vært et resultat av at opinionen var bekymret for miljøet og opptatt av miljøvern. Dog kan det også ha vært en reaksjon på alle sakene i perioden og fokuset på miljø internasjonalt. Sannsynligvis var det en kombinasjon av både befolkningens interesser og de mange ovenfornevnte sakene som kom i perioden.

Fra 1985 til 1989 kan man se at det var en relativt stor økning i miljøtiltak generelt, og tiltak mot luftforurensning spesielt. Denne økningen kan skyldes det forsterkede fokuset på miljøproblemene i perioden, og da spesielt globaliseringen av dem og oppdagelsen av ozonhullet kan se ut som har gjort utslag i hvor stor grad internasjonale tiltak mot miljøproblemene ble adressert. Den tiltakende globaliseringen førte også til et økende omfang av tiltak rettet mot globale miljøproblemer. Vi kan derfor se at partiene fulgte

¹⁷⁵ Sosialistisk Venstreparti 1989: 12-13

¹⁷⁶ Sosialistisk Venstreparti 1985: 1-2

utviklingstrenden. I valgprogrammene for 1989 var det blitt mer fokus på internasjonalt samarbeid, noe som kan skyldes Brundtlandkommisjonens rapport, da den i stor grad la vekt på internasjonalt samarbeid for å løse miljøproblemene. De nye funnene som la frem sammenhengen mellom «drivhusgasser» og temperaturøkning gav nok også gitt sitt bidrag til å øke fokuset rundt luftforurensning. I partiprogrammene viste dette seg i form av flere og mer konkrete tiltak mot luftforurensning – spesielt med fokus på karbondioksid.

Man kan særlig se Brundtland-rapportens innvirkning på partiprogrammene, ved at bærekraftbegrepet tas i bruk, men også ved at flere av partiene henviser til rapportens anbefalinger. Likeså ser man at ozonhullet og Montréalprotokollen fikk innpass i de fleste partiprogrammene.

Ser man på de spesifikke sakene i partiprogrammene er det noen tendenser og skillelinjer som blir synlige. I tillegg kan man se at noen saker virkelig blir etablert i den norske politikken i denne perioden. I 1985-programmene var det et skille mellom partiene i hvor stor grad de adresserte tiltak rettet mot industrien, da Arbeiderpartiet, Høyre og FrP i mindre grad enn de andre partiene hadde slike tiltak. Denne skillelinjen synes svakere i 1989-programmene, da også disse partiene i økende grad adresserte slike tiltak.

I 1989-programmene ser man at det er spesielt to miljøraker som blir etablert i norsk politikk. Den ene er prinsippet om at forurensere betaler. Dette prinsippet var det kun SV som adresserte i valgprogrammet for 1985 og det er nok noe av grunnen til at de i 1989 mente at det var en sak som delte det norske politiske landskapet. Vi kan dog se at det i 1989 var stor enighet blant partiene om at forurensere skulle stå økonomisk ansvarlig for både rens tiltak og utgifter ved miljøforurensninger. Dette er derfor en sak som vi for første gang i 1989 kan se at blir ordentlig etablert i partienes valgprogram.

Videre ser man at begrepet «bærekraftig utvikling» så smått ble tatt i bruk og for første gang etablert i norsk politikk i 1989-programmene. Det er muligens her vi kan se Brundtland-rapportens påvirkning på partiprogrammene i størst grad, og da spesielt hos Arbeiderpartiet som brukte begrepet hyppig. Det fantes også tilsvarende formuleringer før 1989, slik som «bevare ressursene for fremtidige generasjoner» og Romaklubbens «limits to growth», men ingen snakket om «bærekraftig utvikling» i 1985. Det er altså først i 1989-programmene vi kan se at «bærekraftig utvikling» blir etablert som et begrep i norsk politikk – et begrep som er blitt værende.

Selv om dette er saker som ble etablert i slutten av 1980-årene, kan man se at de også i dag er høyst aktuelle i norsk politikk. «Forurensere betaler» er fremdeles et grunnleggende prinsipp i norsk miljøpolitikk og bærekraftbegrepet brukes i dag flittig av politikere, så vel som av alle andre. Også fokuset på ny miljøvennlig teknologi, slik man så at blant annet Høyre og Venstre var opptatt av, er aktuelt i dag, da det er mye fokus på teknologiske nyvinninger for å løse miljøproblemene. Venstres elbil-forslag er et eksempel på et slikt tiltak som er blitt en realitet. Tilsvarende ser vi at flere av de andre tiltakene i partiprogrammene på 1980-tallet fortsatt diskuteres og er aktuelle i den politiske debatten. Dette vitner muligens om at snuoperasjonen som Brundtland-rapporten anbefalte aldri fikk prioritet og at miljøet ikke i stor nok grad ble satt på dagsordenen, men forble på sidelinjen i politikken. Dette til tross for at partiprogrammene satte miljø på dagsordenen – i hvert fall på papiret. Innenfor noen området av miljøpolitikken, for eksempel tiltak mot ozonnedbrytende stoffer, er likevel mange av tiltakene i stor grad blitt gjennomført.

Som vi har sett av tiltakene mot luftforurensning, økte fokuset på miljøproblemene fra 1985 til 1989 og det forekom store endringer i partiprogrammenes miljøpolitikk. Endringer innenfor tiltak mot luftforurensning, gjenspeiler den generelle tendensen og det var derfor også mange andre tema innenfor miljøpolitikken som oppgaven kunne tatt for seg og sammenliknet, men disse ble prioritert bort av hensyn til avgrensning. Blant annet energiøkonomiserende tiltak, såkalte ENØK-tiltak, var noe partiprogrammene adresserte i stor grad, og også noe Brundtlandkommisjonens rapport tok opp. Dette er likevel prioritert bort da omfanget var så omfattende at det ville krevd en egen undersøkelse, noe som kan bli aktuelt ved en senere anledning. En mer omfattende oppgave kunne også tatt for seg hvordan økonomisk vekst eller oljepolitikken ble adressert i partiprogrammene, samt også undersøkt når de andre politiske partiene tok i bruk bærekraftbegrepet. I tillegg ville en undersøkelse av bistandspolitikken fokus på miljø knyttet opp mot Brundtland-rapporten vært interessant, da det var et av hovedområdene for kommisjonen.

Alle disse avgrensningene, i tillegg til de som er nevnt i oppgavens avgrensingsdel, kan fungere som potensielle nye forsknings spørsmål.

5 Kilder og litteratur

Hovedkildene for oppgaven er hentet fra partidokumentarkivet på nettsiden til Norsk senter for forskningsdata: <https://www.nsd.no/polsys/data/parti/partidokumentarkivet/>.

Valgprogrammene jeg har brukt er ikke de opprinnelige, men en avskrift i Word-format. Dette har dog ikke hatt betydning for oppgaven min. Jeg har nærmere bestemt brukt valgprogrammene til følgende partier for årene 1985 og 1989:

Arbeiderpartiet

Fremskrittspartiet

Høyre

Kristelig Folkeparti

Senterpartiet

Sosialistisk Venstreparti

Venstre

5.1 Litteratur

Asdal, K. & Reinertsen, H. (2020). *Hvordan gjøre dokumentanalyse: en praksisorientert metode*. Cappelen Damm akademisk.

Benum, E., Helle, K. & Bjorli, T. (1998). *Overflod og fremtidsfrykt: 1970: Vol. B. 12* Aschehoug.

Benum, E. (2005). *Overflod og fremtidsfrykt: 1970-1997: Vol. B. 12*. Aschehoug.

Benum, E. (2020, 3. november). *Globale miljøproblemer*. Norgeshistorie. <https://www.norgeshistorie.no/oljealder-og-overflod/1951-globale-miljoproblemer.html>

Berntsen, B. & Norges naturvernforbund. (1994). *Grønne linjer: natur- og miljøvernets historie i Norge*. Grøndahl Dreyer: Norges naturvernforbund.

Bojkov, R. D. (1995). *The Changing Ozone Layer*. World Meteorological Organization og United Nations Environment Programme.

Brundtland, G. H. & Dahl, O. (1987). *Vår felles framtid*. Tiden norsk forlag.

Djuve, K. (2020). *Korleis endra dei norske stortingspartia partiprogramma sine frå stortingsvalget i 1973 til stortingsvalget 1977 med hensyn til energi- og miljø saker?* [Fordypningsoppgave]. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Furre, B. (1999). *Norsk historie 1914-2000: Industrisamfunnet – frå voksterville til framtidstil*. Det Norske Samlaget.

Garvik, O., Tvedt, K. A. & Grimnes, O. K. (2021, 2. mars). *Venstre*. Store norske leksikon. <https://snl.no/Venstre>

Johnston, S. F. (2018). Alvin Weinberg and the Promotion of the Technological Fix. *Technology and Culture*, 59(3), 620-651. <http://dx.doi.org/10.1353/tech.2018.0061>

Miljødirektoratet. (2020, 28. desember). *Svoveldioksid (SO₂)*. Miljøstatus. <https://miljostatus.miljodirektoratet.no/tema/forurensning/sur-nedbor/svoveldioksid-so2/>

Mjøset, L. (2010). Noen linjer i Norges politiske økonomi. I I. Frønes & L. Kjølørød (Red.), *Det norske samfunn* (6. utg., s. 42-64). Gyldendal Akademisk.

Norsk institutt for luftforskning. (2015, 16. september). *Hullet i himmelen – ozonlagets historie*. <https://www.nilu.no/2015/09/hullet-i-himmelen-ozonlagets-historie/>

Norsk institutt for luftforskning. (2021, 4. januar). *Høyt hår og hull i ozonlaget: 80-tallet*. <https://www.nilu.no/2015/12/hoyt-har-og-hull-i-ozonlaget-80-tallet/>

NTB. (2020, 1. desember). Jappekrisen kuppet nordmenns miljøbekymring på 80-tallet – vil pandemien gjøre det igjen? *Aftenposten*. <https://www.aftenposten.no/norge/i/OQgGGq/jappekrisen-kuppet-nordmenns-miljoebekymring-paa-80-tallet-vil-pandemi>

- Olerud, K. (2020, 10. mars). *Verdenskommisjonen for miljø og utvikling*. Store Norske Leksikon. https://snl.no/Verdenskommisjonen_for_milj%C3%B8_og_utvikling
- Oreskes, N. & Conway, E. M. (2010). *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. Bloomsbury Press.
- Regjeringen. (2013, 27. desember). *Kåre Willoch*. <https://www.regjeringen.no/no/om-regjeringa/tidligere-regjeringer-og-historie/historiske-artikler/embeter/statsminister-1814-/kare-isaachsen-willoch/id463461/>
- Statistisk sentralbyrå. (2007, 4. juni). *20 år siden Brundtlandkommisjonen - fortsatt langt fram*. <https://www.ssb.no/natur-og-miljo/artikler-og-publikasjoner/20-aar-siden-brundtlandkommisjonen-fortsatt-langt-fram>
- Tolba, M. K. & El-Kholy, O. A. (1992). *The World Environment 1972–1992: Two decades of challenge*. Springer Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-94-011-2280-1>
- Torp, O. C. (1990). *Stortinget i navn og tall: høsten 1989 - våren 1993*. Universitetsforlaget.
- Warde, P., Robin, L. & Sörlin, S. (2018). *The Environment: A History of the Idea*. JHU Press

